

פרק שישי:

מושבות יהודה בשנת השמיטה תרנ"ו

עם היכנס שנת השמיטה פורסמה בחבצלת ידיעה חגיגית שנשלחה מפתח תקווה, המבשרת שממחרת שבת שובה הושבתה "מחרשת הענק עם כל מכשיריה, שלש עגלות טעונות משדי עבודתה", וכי בני המושבה מודים לנדיב ולפקידיו "המשתדלים לעשות כל דבר כתורה וכמצוה ולהרהר"ג דיפו בעד השתדלותו הנמרצה בענין זה", שכן הצליחו גם "לקיים מצות שביעית כדת והלכה" וגם "להמציא עבודה להאכרים ולהפועלים אשר מעמל כפיהם לחמם נמצא".⁶⁰² הציור האידילי הזה לא היה מדויק, אפילו בנוגע לפתח תקווה. מתיחות התגלעה במושבה בשל דרישת גנן הפקידות מאיכרי המושבה להרכיב כמה עצים בעת תוספת השביעית, בניגוד להנחיות הרב הלוי.⁶⁰³ יתר על כן, הפקיד החדש, מנחם פארב, שהגיע למושבה בכ"ח באב תרנ"ה מזכרון יעקב, נשא דרשה ערב השמיטה בפני איכרי פתח תקווה בדבר הצורך לעבוד בשביעית.⁶⁰⁴

בשאר מושבות יהודה הייתה המציאות מורכבת אף יותר. במקביל למאמציו של הרב הלוי להרחיב את היתריו, קיבלה על עצמה פקידות יהודה להלכה את תנאיו לחלוטין. חיים חזן, פקיד ראשון לציון, אף הודיע לחברי הוועד הפועל, כי ייתכן מאד שמי שיעבוד שלא על פי הנחיית הרב הלוי, גם שלא בענף הגפן, לא יקובלו ענביו ליקב בראשון לציון. הוועד הפועל עשה מצידו מאמצים להשיג אישור משייד על כך שיקבלו ליקב בראשון-לציון את ענבי המושבות גם אם יעבדו לפי ההיתרים המקילים יותר.⁶⁰⁵

602. חבצלת, ח' בתשרי תרנ"ו (26.9.1895), עמ' 2-3.

603. במכתב מכ"ב באלול תרנ"ה ציין ברזילי למל"ל: "לפני שבועים דרש הרב מיפו [דרשה] גדולה - שבשבילה שבת בפתח תקוה - לפני קולנסתי פ"ת ויבאר לבני פתח תקוה חומר העבודה בשביעית וכי הוא יעמוד העובד בשנה הזאת ונגד זה יתברך ב' ברכות השבות בה וכו', ובין כה צותה הפקידות - בשני ימים אחר דרשתו - לשני קולנסתי מהכ"ח כי ירכיבו אילני תות, מלאכה האסורה גם בתוספת שביעית על דעת הרב הנ"ל, והפקודה היתה חזקה ומוכן כי הקולנסתים מלאו אותה בדיוק ומביאים הדבר הזה לערך מכתבים להג' [און] מקאוונא ולהגרש"מ שבהם בארו נחיצות ההיתר על העבודה" (אצ"מ A25\22, עמ' 76-77). בחבצלת, כ"ט באלול תרנ"ה (18.9.1895), עמ' 422, דווח על עימות בין האיכרים לגנן החדש, בשל דרישתו להרכיב את עצי הזית למרות שעבר כבר ט"ו באלול, כאשר האיכרים סירבו לעשות זאת בלא היתר מהרב הלוי. אם כי בגיליון הבא צוטט מכתב של אחד מבני המושבה המכחיש את הדברים.

604. ברזילי ציין במכתבו הנ"ל ש"בשבת העבר דרש ה' פארב - המנהל החדש בפתח תקוה על דבר הנחיצות - העבודה בשביעית". בחבצלת (שם, כ"ט באלול תרנ"ה) צוין שערב עזיבתו את זכרון יעקב דרש פארב בפני האיכרים שבבת מענייני דיומא כשהוא דורש את הכתוב (שמות יד, יד) 'ה' ילחם לכם ואתם תחרישון', במשמעות של 'ה' ילחם לכם, שבבילכם, ברבני ירושלים בשאלת השמיטה, ואתם תחרישון; פוקו חרשו וזרעו בשביעית". ייחוס דרשה דומה לפארב ("ה' ילחם לכם" - כלומר יתן לכם לחם, ואתם תחרישון, כלומר אם אתם תחרישו ותעבדו את האדמה) בפתח תקווה עצמה ועימות עם פארב במהלך שנת השמיטה עצמה, ראו להלן הע' 671.

605. ראו בעניין זה במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים, מכ"ח באלול תרנ"ה: "בנוגע לרחובות וגדרה וכן יתר המושבות שהעיקר יין ריאים הקולנסתים לשנות אף קוצו של יוד ממנהג הפקידות ברל"צ לבל יהיה הדבר הזה לסבה שבשבילה לא יקבלו הענבים ביקב ומעט הקולנסתים הזורעים שאין להם זכרמים ואשר יקבלו תמיכה יעשו כהוראת מרן ה"ו. [...] עתה להתאמץ לפעול ממר שיד כי יכתוב מכתב גלוי להמושבות או להפקידות שהיא תפרסם בהמושבות כי יקבלו את ענבי העובדים בשביעית ע"פ היתר מרן והספרדים ואם לא יכתב זאת

במהלך חודש תשרי תרנ"ו קיבל חזן מכתב משייד המאפשר לו לקבל את ענבי המושבות רחובות וגדרה, גם אם יעבדו לפי ההיתרים המקילים, אולם במהלך חודשי תשרי-חשוון לא חל שינוי במדיניות הפקידות ביהודה, וחזן עמד על דעתו לקבל את התנאים של הרב הלוי. הוא הבהיר לפריס כי לא יוכל לפעול אחרת כל עוד לא יקבל הבהרות מדוייקות האם לנהוג כהיתר הרב אלישר, וממילא, לא יוכל כרגע לקבל את היתרי הרבנים ספקטור ומוהליבר התולים את ההזרחה ברבנים בירושלים.⁶⁰⁶ למעשה, כפי שציין ברזילי, ב"ח בחשוון תרנ"ו, "ענין השמיטה עוד לא נתברר כי עוד טרם החלה ה[ע]בודה העקריית".⁶⁰⁷

בראשית חודש כסלו פרסם החבצלת כי הגשמים יורדים בשפע, ועם הפסקתם עתידים בני המושבות לצאת עבודה:

"אך ורק על פי ההוראה אשר יצאה מאת הרב דיפו שליט"א בהסכם גאוני ירושלים האשכנזים יצ"ו, וההוראה הזאת נותנת מקום רחב ידים מאד לעבודה, עד אשר גם היותר תבענים שבהמושבות אין להם מקום לתלונות, והיה זה לאות הבא ומטפח על פני המתאנים לרבני ירושלים לאמר: הם אינם באים בחומרותיהם אלא להניח מכשולים על דרך הישוב".⁶⁰⁸

כמה שבועות אחר כך, עם התחלת העבודות, אף יציין כתב 'מחזיקי הדת' בירושלים, כי "לשמחתנו ישנם אחדים מהיראים האמיתיים בהמושבות המחמירים על עצמם שלא לעשות שום עבודה בין מלאכה דאורייתא בין מלאכה דרבנן בין ע"י

לא יעבדו וגם מאד אפשר (מר חזן הגיד לנו בפירושו) כי לא יקבלו ענביהם בהיקב מפני שאין לערבם עם הענבים הכשרים. ע"כ יתא[מץ] כבודו שמרן הי"ו יכתוב בכבודו ובעצמו למר שיד. אין לי לב לכתוב [על] השמיטה מלה אחת למרן" (להלן נספח 114). וראו גם במכתבו לאחד-העם, מליל ו' בתשרי תרנ"ו: "[...] דרך אנב אומר לך: כי הפקידות ביהודה החליטה לקבל חומרי הרב מיפו אשר, גם אחרי שהרחיב היתרו הנהו רחוק מהיתרו של הג[און] מקאונא, וחזן אמר לי וללע"פשן: שמאד אפשר: כי לא יוכל לקבל ביקב ענבי העובדים בשביעית איזו עבודה שהרב מיפו אוסרה אם כי איננה נוגעת כלל להכרמים" (אצ"מ 28\7\A35; אצ"מ 22\A25, עמ' 103).

606. ראו במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים, מליל ל' בתשרי תרנ"ו: "ע"ד השמיטה כבר הודעת לי לכ[בודו] שהרב מיפו הרחיב היתרו והוא קרוב להיתר של הגריא"ס. מפאריז אמנם כתבו למר חזן: כי מטרת הנדיב שיתפרנסו היהודים ועל כן יתאמצו לעשות כהיתרו של מרן הי"ו ולפחות כהוראת הגריא"ס ה[י"ו] וביחוד יניחו לבני רחובות וגדרה לעסק כחפצם מבלי שתהיה עבודתם כדעת המקילים לחציצה בעת קבלת הענבים. אך מר חזן עומד על דעתו ואומר: כי אין לו שום היתר ברור וכמו היתר מרן כן היתר הגריא"ס אומרים: לשאול מרבני ירושלים הספרדים או האשכנזים וע"כ הציע לפאריז: או שיכתבו לו מפורש כי יעבד כדעת החכם באשי או כהרב מיפו. קשה להטות את מר חזן מדעתו, מפני שהוא חושב כי אם רבני ירושלים ית[נגדו] להכשיר היין לא יוכל למכרו. נראה מה תהי תשובת פאריז על מכתבו זה" (אצ"מ 22\A25, עמ' 157). ראו בדומה במכתב לאוסישקין מכת"ש תשרי תרנ"ו (שם, עמ' 159), וכן במכתבו לזלמן אפשטיין, מכת"ש בתשרי תרנ"ו שבו גם ביקשו ברזילי: "אם אפ[שר] טוב מאד ש[ת]שתדל כי [מ]פאריז יכתבו לו שיתנהג ע"פ דעת הספרדים" (שם, עמ' 144), וראו עוד לעיל הע' 591.

607. אצ"מ 10\7\A35; אצ"מ 22\A25, עמ' 163.

608. חבצלת, ה' בכסלו תרנ"ו (22.11.1895), עמ' נז.

עצמם ובין ע"י נכרי".⁶⁰⁹

ואכן מתברר שבכל הנוגע למזרע החורף, רוב איכרי מושבות יהודה לא עבדו בעצמם. רבות משדות המזרע הוחכרו לערבים.⁶¹⁰ בפתח תקווה שבתו לגמרי מזריעה, למעט אחד שזרע "תפוחי אדמה ע"י נכרי ומרננים אחריו".⁶¹¹ במזכרת בתיה הייתה אמנם התלכטות בנושא, וככל הנראה נזרעו שעורים ותבואות קיץ על ידי ערבים.⁶¹² אמנם היו גם יוצאים מן הכלל. בגדרה נעשו עבודות מזרע על ידי יהודים,⁶¹³ וגם

609. "כי יודעים הם אשר ההיתר שנתנו גאוני אה"ק הי' [ה] ע"י ההכרח: לאחדים מפני שבאמת ההיתר דרוש להם לפרנסת ביתם ולאחדים כדי שלא יהי' [ו] נרדפים מהחכרה הידועה ונמצאו חטאים כל ימיהם ולאחדים מפני שאם לא יתירום באופן זה יתירו לעצמם עוד יותר" (קול מחזיקי הדת, ט' בטבת תרנ"ו (26.12.1895), עמ' 6. חתום "המבי"ט הירושלמי", על זהותו ראו לעיל הע' 372). בדבריו אלו רמז למעורבותם של בני משה בסוגיה. על ביקורתו על בני משה בהקשר לשמיטה ראו כבר לעיל הע' 372. וראו התיאור של סופר הצפירה שביקר במושבות בשנת תרנ"ז, המציין את אחד האיכרים, ככל הנראה בפתח תקווה, שהיה עובד בעצמו בחקלאות ו"בשנת השמיטה היה אחד מהמחמירים, ולמען מצוא לחמו לא חס על כבודו ועל זקנותו ויהי לעגלון פשוט" (הצפירה, כ"ח באייר תרנ"ז (30.5.1897), עמ' 579).

610. לגבי ואדי חנין ראו להלן נספח 16 ב. בנוגע לרחובות ציין ברזילי במכתב לאוסישקין, מ"ד בכסלו תרנ"ו: "ברחובות זורעים הערבים עם בהמותיהם והיהודי יקבל אך חומש המביא אך 1 פר לערך מדולם" (אצ"מ 22\25, עמ' 254), וכפי שיסכם ברזילי את עונת החורף, בכ"ט בניסן תרנ"ו: "ובנוגע לזריעת השדות הנה ברוב המושבות לא זרעו הקלונסטים בעצמם וכיוצא מהכלל היו אחדים בחידרה גדרה ורחובות. בפ"ת לא זרעו אף ע"י נכרים" (אצ"מ 23\25, עמ' 70).

611. ראו בדיווחיו של ברזילי: "בפ"ת מחמירים יותר מהמדה, וכן עושים גם העקרונים ובשניהם אין [בשדה] חרישה זוריעה [ובאחרונה] נמנעים מלחרוש אף בהמחרשה הגדולה החורשת לנטיעות" (אצ"מ 22\25, עמ' 184). המכתב מכ"ז בחשוון תרנ"ו, ובדומה במכתב מכ"ז בחשוון תרנ"ו, לר"י ניסנבוים (שם, עמ' 192); "אין חריש זוריעה לא בעקרון ולא בפתח תקוה וגם אין זורעים ע"י נכרים חוץ מאחד או שנים היוצאים מהכלל שאפשר כי יזרעו ע"י נכרים. אין נוטעים נטיעות חדשות: ולא בעקרון פ"ת ורחובות" (שם, עמ' 255). לזלמן אפשטיין, ב"ד בכסלו תרנ"ו: "בפ"ת ועקרון שובתים וגם אין זורעים ע"י ערביים ורק עושים איזה מלאכות קלות שהתיר הרב מיפו" (שם, עמ' 289). לר"י ניסנבוים, בט"ז בכסלו תרנ"ו) הציטוט למעלה ממכתב לסלוצקי, כ"א בטבת תרנ"ו (שם, עמ' 373). כאמור בכ"ט בניסן תרנ"ו, סיכם ברזילי: "בפ"ת לא זרעו אף ע"י נכרים" (ראו בהערה הקודמת).

612. בט"ז בתשרי תרנ"ו כתב ברזילי לשפ"ר ש"עוסקים העקרונים בנטיעות כהוראת הרב מיפו והפקידות ותבואות לא יזרעו בעצמם" (אצ"מ 22\25, עמ' 137). בט"ו בטבת תרנ"ו עדכן ברזילי את לוי-אפשטיין, שמחצית מבני עקרון רצו לחרוש בעצמם, אבל בהצבעה על כך באסיפה במושבה הוחלט ברוב של שני קולות, שעבודות המזרע והחריש ייעשו על ידי נכרים (שם, עמ' 357; לוי-אפשטיין, זכרונותי, עמ' 202 (ויש לתקן שם תרנ"ו במקום תרנ"ז)). וראו בדומה במכתב לסלוצקי מכ"א בטבת תרנ"ו (אצ"מ 22\25, עמ' 373). נראה שלפולמוס זה מתייחסים דברי ח"מ מיכלין שציין ששמע"ב בעקרון נתהפך מצב הדבר בשאלת השמיטה, כאשר הפקידות דורשת שהאכרים יעבדו בגן הברון את העבודות המותרות, ואילו שדותיהם יעובדו בידי הפועלים הערבים, שעבדו עד עכשיו בגן. האכרים התנגדו ודרשו: "שדותינו נעבדו ויגיענו נאכל", בשל החשש שיהפכו לשכירי יום. ולמעשה, בהתערבות שייד "אשר היה ביהודה ימים אחדים" נגמר העניין בנצחון הפקידות (המליץ, י"ז באדר תרנ"ו (2.3.1896), עמ' 3. חתום הנחלמי והוא מיכלין (ראו להלן הע' 630)). שייד שהיה כמה ימים בארץ בשלהי כסלו תרנ"ו (ראו להלן הע' 633)). ממקורות אלו נראה שלמעשה נזרעו השדות על ידי ערבים, ואכן דיווח בהצבי, י"ג בסיון תרנ"ו, עמ' קכה, ציין: "גמרו זריעת השמשמים עקירת הכרשנים (בשביל הבהמה) ועתה קציר השעורים, התחיל ביום ג' שבוע קודם. קוצרים ומוליכים הגרנה. הכל זרעו, שעורים ומחרשת-הקיסור עושה עבודתה בכחה, מכינה האדמה לנטיעה חדשה וכן מחרשת-הסוסים". אמנם, מקורות אחרים (ראו בהערה הקודמת) מציינים שהשדות כלל לא נזרעו במהלך החורף. גם בשלהי השמיטה יציין ' גרוזובסקי, שכל השדות לא נזרעו בשמיטה, "ואך תבואות הקיץ נזרעו על ידי ערבים" (גרוזובסקי, על סף, עמ' 29). ייתכן אפוא שיוזמה זו בוצעה חלקית בלבד.

613. במכתב מ-18.2.1896 (ד' באדר תרנ"ו) כתב אליהו סברדלוב מגדרה לר"ר חיים חיסין (המכתב במקור

ברחובות עבדו בודדים בעצמם.⁶¹⁴ יש לציין בהקשר זה את דבריו של ברזילי לר' יצחק ניסנבוים בשלהי השמיטה, כ"ח בתמוז תרנ"ו:

"באמת כמעט לא נתחדש מאומה במקצוע הזריעה והנטיעה, ודרך אגב אני לך פה כי הרב מפה אסר לקנות הפירות הירקות מגינות היהודים מפני פירות שביעית".⁶¹⁵

במהלך שנת השמיטה אף פירסם הרב נפתלי הרץ הלוי כרוז מודפס, 'קול אומר קרא!'; בו ציין: "שנת השמיטה כי באה, ורבים מבני המושבות הרבות שובתים מעבודתם כל עבודה בשדה", למעט עבודות שהותרו על ידי הרבנים דיסקין, סלנט ופרדקין, ובשל העובדה שיש רבים שאינם חוסים בצל הנדיב, "והמה עוד טרם נתבססו על אדמתם גם פועלים ושכירי יום אשר מאפס עבודה הנם במצור ומצוק, וגם הברכה אשר הובטחנו וצויתי את ברכתי אין לה מקום שתחול עליהם", שהרי הם בסכנת רעב ממשית. הוא פונה אפוא לסייע להם על ידי משלוח תרומות לרב דיסקין, אשר יעביר את הכספים ל"ועד הרבנים הגדולים שליט"א" שמונה "לעזור להנדכאים שומרי מצוה", אחרי ש"יום יום דופקים שערי לבקשני להודיע צערם ברכים". לכרוז נלוותה גם הודעת "ועד המופקד לפקח על עניני השמיטה" בירושלים - בחתימת הרבנים שאול חיים הלוי הורוויץ, ישראל יעקב הלוי מפלונסק, יוסף חיים זאנענפעלד, שלמה זלמן בהר"ן לעווי - המעורר את הנדיבים לתרום לקרן, לאור דברי הרב הלוי, "הקרוב למושבות ורואה בצערן, והתעורר להעיר את נדיבי עמנו לקום למושעות להנדכאים שומרי שמיטה".⁶¹⁶

אלא שבכל הנוגע לענף המטעים, ובפרט ענף הגפן, המציאות הייתה מורכבת יותר. כאמור, באופן רשמי, קיבלה הפקידות בראשון לציון את הנחיות הרב הלוי, ולדבר הייתה השפעה מכרעת על כל המושבות סביבה. אך כפי שנראה להלן, מתברר שהן בראשון לציון עצמה והן ברבות מן המושבות סביבה, נעשו מלאכות רבות שלא על פי הדרכת הרב הלוי, בפרט בענף הגפן.

הפולמוס ברחובות

בשלהי חודש חשוון תרנ"ו הודיע שייד מפריס, כי מבחינת הברון אין מגיעה לקבל ליקב את ענבי רחובות, ללא תלות בהכשר הלוי, ובלבד שראשי המושבה יהיו

ברוסית): "בנוגע לשמיטה", - אין אנו מרגישים בה. זרענו 513 דונם חיטה, טיפלנו בכרם כרגיל, זרענו ירקות, רק ... שמכרו את אדמותינו כמו את 'החמץ' (אצ"מ 242\3\4; את"ג, תיק יגאל וחנה סברדלוב, -009-01-13). כאמור חלק מגינות הירק הוחכרו לערבים באמצעות פינס (ראו לעיל ליד הע' 556-555). למעשה גם לגבי העבודה בכרמים המציאות בגדרה הייתה מורכבת יותר. ראו להלן הע' 664.

614 על עבודות החריש והמזרע אצל משפחת קנטרוביץ, באמצע חודש כסלו תרנ"ו, ראו להלן הע' 626. וראו עוד להלן הע' 642 בנוגע לשטחי המזרע הגדולים של שמואל גורודיסקי.

615 אצ"מ 25\23, עמ' 318.

616 ראו צילום הכרוז אצל פראנק ורוזנטל, הר המור: שביעית, עמ' שו.

אחראים על שיווק היין.⁶¹⁷ ביום רביעי, כ"ו בחשוון תרנ"ו, נסע מנהל המושבה אליהו זאב לוי-אפשטיין לוורשה, לצורך הטיפול במסחר היין, ולפי שעה נשאה השאלה פתוחה, שכן איש לא יכול היה לערוב שהיין אכן ישווק. השאלה כיצד תנהג רחובות בשמיטה, הייתה תלויה בהחלטת ראשי אגודת 'מנוחה ונחלה' בוורשה. כמה ימים אחר כך החלו להתגלע סכסוכים ברחובות, בנוגע לעבודות שונות שהרב הלוי אסר לעשותן על ידי יהודים. שלמה גולדין, אשר לו העביר לוי-אפשטיין את הסמכות טפל בענייני 'מנוחה ונחלה' בכלל ובנושא השמיטה בפרט, ציין, שערב נסיעתו לוי-אפשטיין אמר לו שחובה לפעול לפי הנחיות הרב הלוי, כפי שנוהגים בראשון לציון, אחרת, יש חשש גדול שהפקידות לא תקבל את הענבים ביקב.

אחד הוויכוחים העיקריים נסב על סוגיית זמירת הגפנים. כאמור, התיר הרב הלוי את קיצוץ הזמורות נושאות הפרי, על ידי יהודי בשינוי, ואת כריתת הזמורות המיותרות על ידי גוי. גולדין, בעצמו בעל כרם פרטי גדול, טען שיש לנהוג כהוראת הרב ולשכור ערבים, לצורך כריתת הזמורות, בעוד רבים מבני המושבה התנגדו לכך, הן מחשש מזמירה בלתי מקצועית, הן בשל הנזק הקריטי לפרנסת הפועלים היהודים שעבדו אצלם, והן מחשש שהתמחות הערבים במקצוע זה תגרום לתחרות בשנים הבאות. המתנגדים אף ציינו כי בראשון לציון נעשית בפועל הזמירה על ידי פועלים יהודים, והפקידות אף נטעה שם עצי פרי על ידי יהודים. שניים מאיכרי המושבה, שמואל רבוצקי ואליעזר הרשזון, ששימשו גם כפועלים, אף ביקשו את התערבותו של הוועד הפועל בעניין, אולם זה נמנע מלהתערב ישירות, בשל היות אגודת 'מנוחה ונחלה' אגודה פרטית, והציע לפונים לדון בעניין בעצמם עם נציגי האגודה.⁶¹⁸

ואכן, במוצאי יום חמישי, י"א בכסלו תרנ"ו (28.12.1895), התכנסו ה'יחידים' לאסיפה והחליטו ברוב מכריע, אחד-עשר מול שלושה, לאמץ את היתר הרב מוהליבר, משום ש"אי אפשר להם להתנהג בדבר השמיטה כדעת הרב מיפו האוסר כי

617. ראו במכתב של ברזילי: "מכתבי זה נתאחר עד היום יום ד' כ"ו בחשוון [...] מפאריז בא מכתב כזה: כפי שבעלי מנוחה ונחלה יקבל היין גם בלי הכשר אין צורך לשמור השמיטה ואין צורך בהרב מיפו וכו' את הדבר הזה הודיע לנו --- אחד שדבריו נשמעים להפקידות מאד (הוא בעצמו בהפקידות) ואמר לי ולל"עפשט כי עתה בנו תלוי הדבר כי הלא מר חזן ישאל אם כן הדבר: אם י[קב]לו בעלי מו"נ את היין יהיה [היתר]" (אצ"מ 22\A25, עמ' 184).

618. ראו הדיווח של ברזילי ללוי-אפשטיין, מה' כסלו תרנ"ו: "מרחובות באו אלי: ה[אדון] רעווצקי ואליעזר הירשזון ואהן וספרו [כי] מר גולדין חפץ לשכור ערביים לכרות הגפנים - כדעת הרב מיפו וכי נגד זה מתעוררים כל בני המושבה כי זה יזיק להם תמיד ומ[תנגדים]. גם כי ברל"צ כורתים הרבה קולנסתים (מפני שאין עבודה החלו לע[בוד] עתה בהזמירה) ואף הפקידות נוטעת גן (לא גפנים ח[לילה]) ע"י יהודים. ובקשו כי וה"פ [ועד הפועל] יתערב בדבר. [...] השבתי כי אין לזה"פ שום רשות להתערב בענייני מו"נ ו[ע"כ] טוב כי ידברו עם ה' גולדין בעצמו או כי הם לבדם יכתבו ואמרו שכן יעשו" (אצ"מ 22\A25, עמ' 227). וראו גם במכתבו לאוסישקין מיום י"ד כסלו תרנ"ו: "מנוחה ונחלה עובדים הרבה מהמלאכות ע"י נכרים וזה גורם ממש רעב להפועלים המעטים שאבדו [=שעבדו] אצלם ולא עוד שעי"ש [ש]לומדים הערביים מלאכת זמירת הגפנים יהיו לבעלי תחרות לחפוץ היהודים גם בשנים הבאות. בימי הקיץ החליטה מ'ונח לעבוד כהמקילים אך רוח אחר נשב בהמושבה ול'עפשט מסר הדבר טרם יציאתו לה' גולדין וזה אומר כי מכרח לעשות כהפקידות כי יראים שלא יקבלו את הענבים. שנים מקולנסתי רחובות שהם גם פועלים קבלו לפני וה"פ על מו"נ"ח אך ענינו כי דבר אין למו"נ אתנו וכי אם יש להם דבר למו"נ יפנו אליהם כי באמת איך נוכל להתערב בענייני אגודה העומדת לגמרי ברשות עצמה" (שם, עמ' 255).

תעשינה עבודת הזמרה וההרכבה ועוד כמה עבודות רק על ידי נכרי", בפרט ששתי המלאכות הראשונות "צריכות לאומן יד ולאומן רוח, ובהערכים לא ימצא אף אחד משניהם". הם ציינו את הנזק העתידי הן לקיום הגפנים והן ליינן ולהכנסות ממנו, וכן את הנזק הקריטי לאיכרים העניים העובדים בעצמם ולפועלים המשתכרים מעבודה בכרמים. הם הפנו את בקשתם לאגודת 'מנוחה ונחלה', "לבקשם כי ילכו שכם אחד אתנו בזאת למען שלא לביש את מי שאין לו ולמען השלום שלא יתגודדו בני מושבתנו ושלום על ישראל".

נציגי אגודת 'מנוחה ונחלה', שלמה גולדין ואהרן אייזנברג, השתתפו באסיפה, לבקשת המארגנים, אך הודיעו כי לא ישתתפו אלא כמשקיפים, כדי להעביר את הדברים לידיעת אגודת 'מנוחה ונחלה', שתצטרך להחליט בנושא.⁶¹⁹ עם קבלת ההחלטה באסיפה, הציע גולדין ל'יחידים' שיחכו עד שיקבל תשובה ברורה מלויין-אפשטיין, האם הורה ללכת לפי הרב הלוי רק משום שרצה להחמיר, או משום שהבין שהכרחי לעשות כן בגלל עמדת הברון. אולם ה'יחידים' סירבו, בטענה שמכתבו של שייד הבהיר שאין מניעה לכך מצד הברון, מה עוד, שהם היו מסופקים בכלל האם גולדין לא החליט להחמיר על דעת עצמו. גולדין גם טען בפניהם שחבל לעורר מחאות בפומבי, ואם הם רוצים שיעבדו כהיתר הרב מוהליבר, שכן אין חשש שהרב הלוי יאכוף את פסיקתו בכוח, בדומה לנעשה בראשון לציון. אולם הם דחו את דבריו וטענו שלא ירצו לעבוד כגנבים בלילה, וכי על רחובות מקפידים יותר מאשר על הנעשה בראשון לציון.⁶²⁰

במוצאי שבת, ליל י"ד בכסלו תרנ"ו, כתבו אפוא חברי ועד המושבה מה'יחידים', מכתב לאלהיו זאב לויין-אפשטיין, לוורשה, ובו ציינו את מסקנות האסיפה ואת בקשתם הדחופה שחברי 'מנוחה ונחלה' "ילכו שכם אחד אתנו בדבר השמטה ככתוב בהפירטי-כל [...] נא לזרז בזה כי זמן העבודה הגיע ואולי יודיע זאת ע"י התעלעגראף".⁶²¹

למחרת, כתב גם גולדין מכתב ללויין-אפשטיין. הוא עדכן אותו במתרחש וציין שלהערכת אהרן אייזנברג קבלת פסיקת הרב הלוי תגרום לאגודת 'מנוחה ונחלה' הוצאות של כ-1,000-1,500 פר', ועל האגודה להחליט בעניין. בנוסף, ציין גולדין, לכלל עובדים היהודים במושבה עשויה פסיקת הרב הלוי לגרום נזק רב ביותר. להערכתו, אם אכן מחמת עמדת הברון מקבלים את פסיקת הרב הלוי, ה'יחידים' יקבלו את הדבר בהבנה. הוא מחכה אפוא למברק ממנו על החלטת ראשי 'מנוחה ונחלה' בעניין. גולדין הוסיף, כי למחרת הוא יסע ליפו לדון בעניין עם הרב הלוי, וינסה לקבל הקלות מסוימות. הוא גם ינסה לייחד את אדמת ה'בור' של המושבה, עבור הגביר יעקב ברוידא, במקום החלק המעובד שברשותו כעת, ובכך אולי יתרצה ברוידא, שהיה

619. ראו להלן נספח ג.

620. שם.

621. להלן נספח א.

מראשי המתנגדים להקלה בעניין השמיטה במושבה.⁶²² במקביל, כתבו גם חברי הוועד הפועל ללוין-אפשטיין. במכתב מאותו היום, ביקש ד"ר יפה הבהרות לגבי עמדת 'מנוחה ונחלה' בעניין.⁶²³ למחרת, בט"ו בכסלו תרנ"ו (2.12.1895), כתב ברזילי מכתב חריף ללוין-אפשטיין ולנציגי 'מנוחה ונחלה' בוורשה. הוא ציין כי כאגודה פרטית לא חפץ הוועד הפועל להתערב בענייני 'מנוחה ונחלה', אולם האיץ בהם לחשוב על המשמעות הקריטית של ההחמרה על פי הרב הלוי הנובעת ממעשיהם, והשפעתה על פיטורי הפועלים במושבה ועל העבודה בכלל מושבות יהודה.⁶²⁴

עוד באותו ערב כתב ברזילי גם לר' יצחק ניסנבוים. הוא עדכן אותו במתרחש והזהיר כי אם תתבצע למעשה פסיקת הרב הלוי, תהיה לכך השפעה על כל המושבות ביהודה, "יותר מרבע מליון פראנק ילך לאבדון ע"י הוראתו המחוכמת ואיזו עשרות פועלים יעזבו את הארץ וארץ יהודה תהיה על הניר כארץ שקיבלה עליה דיני שמיטה וכל חומרותיה גם בזמן הזה שוב לא יכול אחר להתירה". ברזילי ביקש אפוא את סיוע המזרחי והרב מוהליבר להשפיע על ראשי 'מנוחה ונחלה' בעניין.⁶²⁵

הוועד הפועל, מצידו, גם עודד באותה העת את האיכרים הבודדים במושבה שעסקו במזרע בעצמם, לעבוד גם במהלך השמיטה. הוא גייס 40 פר' עבור פועל שעבד במזרע, ו-100 פר' עבור דוד בן ניסן קנטרוביץ שחרש וזרע את גינת הזרעים של משפחתו.⁶²⁶

בט"ו בכסלו תרנ"ו נסע שלמה גולדין ליפו. הוא שהה ביפו יומיים, ודן עם הרב הלוי בארוכה בנושא השמיטה. הוא הצליח לקבל מהרב הלוי היתר לנושא שהטריד אותו אישית, בנוגע לזמירת השקדים,⁶²⁷ ודן עוד עם הרב הלוי בנוגע לשמיטה בכלל. הרב הלוי לא היה מודע להתפתחויות ברחובות, ורק הביע באזני גולדין את עגמת הנפש שלו על הידיעה שקיבל אודות איכר ממזכרת בתיה ש"חרש שמה בעצמו בפומבי", והבהיר שאם לא ישמעו לו במושבות - יסיר את ידו ממתן ההכשר ביקב. גולדין לא עדכן את הרב הלוי בהחלטת ה'יחידים' ברחובות, וניסה לפתור את הפולמוס, בבקשת הקלות מהרב.

622. להלן נספח 19ג. וראו שם בהע' 5, שברוידיא שקל בשנת תרנ"ה להוציא את נחלתו מהשותפות ב'מנוחה ונחלה', בשל השמיטה.

623. להלן נספח 19ד.

624. להלן נספח 19ה.

625. להלן נספח 19ו.

626. הוועד הפועל הודיע לגולדין שהוחלט לתת לדוד קנטרוביץ 100 פרנק "אם אך יזרע השדות בעצמו" (אצ"מ A216\2\1 עמ' 15). ב"ח בכסלו תרנ"ו עדכן גולדין את הוועד הפועל שכתובה על מכתבם מ"ב כסלו תרנ"ו בעניין, וכן על בסיס מה שסיכם איתו ברזילי בעל פה, בהיותו בשבוע זה ביפו, הוא מעדכן "כי תמול כאשר שבנו לרחובות, מצאנו כי ה' קאנטיראויץ כבר תרש זרע בעצמו האדמה, ולוה כסף ע"ז [על זה] מזולתו עד שנשוב מיפו", ומשך יש להעביר לו את הסכום שהובטח לו (שם, עמ' 20). במכתב לאוסישקין מ"ד בכסלו תרנ"ו ציין ברזילי, ש"ברחובות יצא הקולנסת ניסן קנטראויץ לחרש את גינת הזרעים דבר שהתיר הרב מיפו ע"י נכרים ובאזני שמעתי איך קלל אותו אחד מבני רחובות שאיננו כל כך מהיראים" (אצ"מ A25\22 עמ' 256).

627. "אנכי מתחילה הי' [ה] לי עסק אתו בנוגע להשקדים - אשר חפצתי כי יתיר לי הזמירה בהם ע"י ישראל. אחרי כי עוד לא יתנו פירות, והראיתיו בזה כח דהיתרא. - ונתמשך הדבר כיום תמים, ולבסוף אחרי שקלא וטריא בזה התיר לי לזמרם באיזה שינוי קטן, והסיר ממני אבן מעמסה מלבי, והרבה הוצאות ואיבוד זמן" (להלן נספח 19ז).

הוא לחץ על הרב הלוי לשנות את הוראותיו בנוגע לזמירה ולהרכבה, ולהתיר את זמירת הענפים המיותרים על ידי יהודים, ואת תחיבת ההרכבה בזמורה על ידי יהודים. הוא טען בפני הרב שהקלות אלו מגובות מבחינה הלכתית ובדרך זו יוכלו גם ה'יחידים', המצויים במצב כלכלי קשה ועבודות אלו מפרנסות אותם במיוחד, לקבל את פסיקתו, אחרת, הוא עצמו לא יוכל לקבל אחריות על מעשי ה'יחידים'. "אם חפצו באמת כי ישמרו ויעשו כדבריו" - הבהיר גולדין - "אז מהראוי לשנות הדברים כנ"ל, ואז בטוח אנכי כי הכל על מקומו תבוא בשלום בלי מחלקות, ואין גוזרין על הציבור אלא אם רוב הציבור יכולים לעמוד בו". הרב הלוי ציין כי עליו להתייעץ בעניין עם הרב דיסקין, אולם הוא חסר אמצעים לנסיעה, וגולדין הסכים לממן את נסיעת הרב לירושלים לשם כך.⁶²⁸

ביום חמישי י"ז בכסלו תרנ"ו נסע הרב הלוי לירושלים. עם חזרתו, ביום שלישי, כ"ג בכסלו תרנ"ו, נועד איתו שוב גולדין. הרב הביע כעס רב על החלטתם של ה'יחידים' ברחובות, עליה נודע לו בירושלים, וגולדין הרגיע אותו, הן בכך שה'יחידים' לא החליטו שום דבר למעשה, והם מחכים להחלטת אגודת 'מנוחה ונחלה', והן שהנסיבות שהביאו אותם לפעול כך, היו מצבם הקשה וידיעתם שיש לכך גיבוי הלכתי משמעותי מהרב מוהליבר, ולא חלילה זלזול בהלכה. למעשה, ציין הרב הלוי, כי קיבל את אישורו של הרב דיסקין לכך שלא יקפיד גם אם פעולות הזמירה וההרכבה הנזכרות ייעשו אף על ידי יהודים, אם ייעשו בשינוי קל. גולדין עדכן בכך את לוי-אפשטיין כשהוא מסכם את ההבנות שהשיג עם הרב הלוי, שלדעתו, עשויים לשים סוף לפולמוס בעניין, במושבה:

"ת"ל [תודה לאל] חפצי בידי הצליח, ואמר, כי לא ישים לב אם נשנה את ענין הזמירה כמו שכתבתי במכתבי הקדם. ובהרכבה מצאנו עצה נכונה ג"כ. ושתי המלאכות יעשו ע"י ישראלים. ורק בשינוי קטן - עתה ב"ה יצאתי בשלום מענין השמיטה בנוגע לנו - ובנוגע להיחידים, אודיעם מחר את כל פרשת הענין, ואראה".⁶²⁹

נראה שההבנות שהשיג גולדין לא סיפקו את ה'יחידים', שהמשיכו לדבוק בתביעתם לעבוד כפי היתר הרב מוהליבר. ככל הנראה, בשלב זה אף שלחו ה'יחידים' מכתב לרב אלישר ובו ביקשו את הדרכתו, כפי שציין מזכירו חיים מיכל מיכלין:

628. ראו שם בנספח 19. וראו גם תיאורו של ברזילי במכתב לר"י ניסנבוים: "הכל מביטים על רחובות ובמושבה זו נפרדו היחידים (כפי שיראה מהעתקת הפרוטוקול המונח בזה) מעל מו"נ [מנוחה ונחלה]. היחידים החליטו לעבד כהוראת מרן [ה"י] אך מו"נ עובדים לע"ע [לעת עתה] כהוראת הרב מיפו וזה עתה ספר לי ה' גולדין, כי היה אצל הרב מיפו לבקשו שיחליף הוראתו בדבר חיתוך הזמורות מפני שזאת גזירה שאין לעמוד בה והרב נוסע על הוצ' [אות] מו"נ לירושלים, ואפשר יבא משם ישועות ונח[מות] להפך הסדר: שהענפים שאסר עד כה לחתך ע"י ישראל יתיר עתה ומה שהתיר יאסר. אנכי אמנם אמרתי למר גולדין: למה לו כל זה יעשה בהיתר מרן ונגמר, אך הוא ענה: פקדו עליו לעשות כהרב מיפו, ובשביל שבאופן הזה אי אפשר בשום אופן הוא מוכרח לתת לו על הוצ' [אות] לירושלים וה'יחידים' מרחובות כתבו מכתב ארוך לבני מנ"נח" [להלן נספח 19].

629. להלן נספח 19ח.

"מאכרי רחובות בא מכתב להגאון ראש הרבנים מוה"ר יעקב שאול אלישר הי"ו בבקשה להודיעם הדרך ילכו בה להבדיל בין המלאכות דאורייתא, אשר החמירו על עצמם לבלי עבוד בשמטה, ובין המלאכות דרבנן אשר התירו להם, והגאון דקאוונא והגאון דביאליסטאק ועוד גאונים צוו עליהם לפנות אל הגאון הראשון לציון הגז' [כר] שהוא יורה להם הדרך, ויען כי הגאון הזה טרם שב לאיתנו מפי מחלתו שהיתה כבדה עליו לפני איזה שבועות [...] לכן הטיל את הדבר על שכם הרב המופלא מו"ה יעקב מאיר (אחד מראשי ביה"ח הכללי משגב לדרך) שהוא יענה לאכרי רחובות".⁶³⁰

מאידך, ניסו גורמים בפקידות, ובפרט ד"ר מזיא, וגורמים במושבה, ללחוץ על ה'יחידים' לקבל את פסיקת הרב הלוי, בטענה כי אחרת תימנע קבלת ענביה ליקב, ואף הפנו תלונה בעניין לוועד הפועל.⁶³¹

בעקבות הפולמוס, כמו גם בשל רצונו של הוועד הפועל לאפשר את עיבוד שדות המזרע וגינות הירק במושבות, ניסה הוועד הפועל לקבל הבהרות בעניין מן הפקידות. ד"ר יפה פנה בעניין במכתב לפקיד חזן, שענה כי לפי שעה אינו יכול להשיב תשובה ברורה ו"יותר טוב לחכות על ה' [אדון] שיד שיבא".⁶³²

בערב שבת, כ"ו בכסלו תרנ"ו, הגיע שייד לנמל יפו, לביקור קצר בארץ, לאחר

630. המליץ, י"ז באדר תרנ"ו (2.3.1896), עמ' 3. חתום: 'הנחלמי' והוא חיים מיכל מיכלין, מי ששימש מזכיר לשכתו של הרב סלנט עד שנת תרנ"ג, אז עבר לעבוד בבית החולים משגב לדרך, והחל לשמש כמזכירו של הרב אלישר (ראו מלאכי, פרקים, עמ' 304). הכתבה אינה מציינת תאריך, אך לפי תיאור מצב מחלתו של הרב אלישר, בה חלה בראשית חודש כסלו והחל להחלים ממנה סביב י"ב בכסלו (ראו הצבי, י"ט בכסלו תרנ"ו (6.12.1895), עמ' לט), מסתבר שמדובר במחצית השנייה של חודש כסלו. כמו-כן, לא מסתבר שחברי מנוחה ונחלה, שקיבלו עליהם למעשה את הדרכות הרב הלוי, פנו לרב אלישר, ונראה, אפוא שהפנייה הייתה על רקע החלטת ה'יחידים' לקבל את המתווה של הרב מוהליבר, שציינו, כאמור, במכתב היתרו לפנות בהדרכה לרבני ירושלים.

631. ראו דברי ברזילי ללוין-אפשטיין, בא' בטבת תרנ"ו: "אחרי הפרוטקול שעשו בני רחובות היחידים לעבוד כהיתר הגרש"מ [...] התחילו לאיים כי לא יקבלו את הענבים ואוהבינו הד"ר מזיא הזהירים ע"ז [על זה] פעמים בהלכו ובשובו מעקרון. ומצדדים שונים הטילו עליהם אימת הרב מיפו" (להלן נספח 19 יא), ובמכתבו לניסנבוים, מי"ד בטבת תרנ"ו: "אחרי הפרוטקול שעשו ברחובות לעבוד כהוראת מרן הי"ו נמצאו אנשים אשר התחילו לאיים כי לא יקבלו ענביהם ואחד מהמאימים היה אחד מנכבדי הפקידות וע"כ [הפנו] תלונתם אל וה"פ [ועד הפועל]" (שם, הע' 24). במכתב ללוין-אפשטיין, מיום י"ד בטבת תרנ"ו, ציין ברזילי: "וספרו לי ממקוה ישראל כי ג' [גולדין] [הגיד] לה' ניגו, כי בנו של קאנטראויץ עובד בשמיטה נגד דעת הרב מיפו [והוא] ירא פן לא יקבלו ענביו וע"ז השיב לו ה' ניגו: כי עוד יש מקום במקוה ישראל בעד ענבי קאנטראויץ" (להלן נספח 19 יד). ככל הנראה, קישר זאת ברזילי לעבודות המזרע שנעשו אצל קנטרוביץ (ראו לעיל הע' 626). אולם, מעיון במכתביו של גולדין עולה, שלכאורה, הדבר לא נבע מסיבה זו, אלא מהאזהרת הפקידות, שלא לטעת גפנים נוספים, מסיבות כלכליות (ראו להלן הע' 639). גולדין הודיע ליוסף ניגו, מנהל מקוה ישראל, כי נודע לו שדוד קנטרוביץ מתכוון לנטוע בגפנים בחלקה שקנה עבורו ניגו בראשון לציון, והוא מודיע לו את אזהרת הפקידות שמי שייטע - כנראה לא יקובלו הענבים ביקב, וניגו השיב לו שאם לא ירצו לקבל את ענביו בראשון לציון הוא יקבל אותם ביקב במקוה ישראל (ראו במכתבו של גולדין לניגו מה' בטבת תרנ"ו, ובמכתביו של גולדין ללוין-אפשטיין מ-ו' ו-י"ד בטבת תרנ"ו (אצ"מ 1\2\A216, עמ' 29, 31, 37-38)).

632. ממכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים מי"ד בטבת תרנ"ו. להלן נספח 19 יא, הע' 24.

ביקור ארוך באיסטנבול הבירה.⁶³³ זמן קצר אחר כך, במוצאי שבת, ליל כ"ח בכסלו תרנ"ו, התקיימה ביפו אסיפת חברי בני משה, בהשתתפות ברזילי, ד"ר יפה ואחרים. בין היתר נדונה בה סוגיית השמיטה. בישיבה צוינה החלטת הפקידות לקבל את תנאי היתרו של הרב הלוי רק "למראית עין, או יותר נכון למשמע אזנים", וחששם של האיכרים שאינם נתמכים מהברון, פן לא יקבלו את ענביהם ביקב הברון אם לא יעמדו בתנאי הרב הלוי.

ברזילי היה נחרץ שיש "להלחם בהשמיטה עד רדתה" בפומבי, בשל הנזק הרב לאיכרים הנזכרים, ובפרט לפועלים היהודים. לעומתו, טען האגרונום מרגליות-קלוורסקי, כי מלחמה פומבית בעיתונות רק תזיק ותהפוך את העניין למאבק דתי. לדעתו, כל איכר יעשה "כמו שיורוהו שכלו וטובת הנאתו", בפרט שיש לא מעט איכרים שלא ייגרם להם נזק משמעותי משמירת השמיטה, ולחלק שאינם עובדים בעצמם בשדותיהם ומעסיקים פועלים יהודים, אף יכול להיות רווח אם יחליפו את הפועלים היהודים בפועלים גויים, הזולים יותר.

קלוורסקי הציע כי אחרי השמיטה יפורסמו מאמרים מדעיים של אגרונומים "היודעים פרק בהלכות האקונומיה הכפרית" ויוכיחו עד כמה מזיקה שמירת השמיטה להתיישבות מההיבט החקלאי והכלכלי, כדי לפתור את בעיית השמיטה בעתיד.⁶³⁴ למעשה, אחרי משא ומתן ארוך, הוחלט לדבר עם שייד, שהתארח באותו הזמן בראשון לציון, ולשאול אותו אם יקבל את ענבי האיכרים שיעבדו בשנה זו.⁶³⁵

כבר באותו ערב נועד ד"ר יפה עם שייד בראשון לציון, בבית הד"ר מזיא, ונועד עימו שוב למחרת, ביום א' כ"ח בכסלו תרנ"ו (15.12.1895), יחד עם שלמה גולדין מרחובות, לבקשת גולדין. שייד השיב לבקשת ד"ר יפה וגולדין באופן חיובי וציון שהברון אינו תולה כלל את קבלת הענבים ליקב בהנחיות הרב מיפו, ואף מותר להם לנטוע כרצונם, וכי הם יכולים לפרסם זאת באופן רשמי.

בשעות הצהריים הגיעו נציגי הוועד הפועל, ברזילי וקייזרמן, לראשון לציון ושמעו על פרטי הפגישה מפי ד"ר יפה ומפי גולדין. משם המשיכו ביחד לרחובות, לשם חלוקת כספי התמיכה מטעם הוועד האודסאי, ונציגי הוועד הפועל ציינו בפני ועד המושבה את דברי שייד.

למחרת, בעת שהותם ברחובות, הגיעו מברקים מלויין-אפשטיין לגולדין ולמרגולין ובהם הוא מורה לחברי האגודה לעבוד כפי שעובדים בראשון לציון, ולבקש הנחיות בכתב מהפקיד חזן בעניין. ברזילי, ד"ר יפה וגולדין נסעו אפוא להפגש עם חזן בראשון

633. הצבי, ג' בטבת תרנ"ה (20.12.1895), עמ' מז.

634. בנוסף ציין קלוורסקי, כי אם בעתיד הקולוניסטים הנתמכים על ידי חובבי ציון לא יהיו אדוקים, ממילא לא יחושו לדעת הרב של יפו ושאלת השמיטה תיפתר מאליה.

635. אצ"מ 85-63\A35; אצ"מ 5-48\A35.

לציון, אולם הוא סרב לתת הנחיות בכתב. חזן הראה לגולדין את נוסח ההיתר שהרב הלוי מסר לו יום קודם, וככל הנראה, צוינו בו ההקלות בנושא הזמירה וההרכבה.

למחרת בבוקר, יום שלישי, ל' בכסלו תרנ"ו (17.12.1895), נועדו ברזילי וד"ר יפה ארוכות עם חזן וניסו ללא הועיל לשכנע אותו שלא לנהוג כפי הוראות הרב הלוי, כשהם מדגישים בפרט את הצורך שלהם בהיתר לעבודות הנוגעות למזרע ולגינות הירק. חזן דחה את דבריהם וציין כי שייד עצמו מבין עכשיו שלא כדאי לריב עם רבני ירושלים בנושא השמיטה, בפרט שבראשון לציון ניתן להסתפק בהיתר הרב הלוי. הוא ציין כי מצידו, יעשו במושבות חובבי ציון כחפצם, אולם הוא אינו יכול להתחייב שענביהם יקובלו ליקב, וכי אם תגיע התנגדות לכך מצד הרב הלוי, הוא ישאל את הברון מה לעשות. למעשה, הציע חזן שחברי הוועד הפועל יפגשו עם הרב הלוי ויגיעו עימו להסכמה שיקבל ליקב את הענבים של כל האיכרים שינהגו על פי הנחיותיו בכרמים, ללא תלות כיצד ינהגו בענפי המזרע והמטע האחרים. הצעה זו לא סיפקה כמובן את ברזילי וד"ר יפה, שהחליטו לשוב ולהיוועד בנושא עם שייד.

בשעה שלוש אחר הצהריים נועדו ברזילי וד"ר יפה עם שייד, בהיותו כבר על האונייה בדרכו לפריס. שייד ציין, שלמרות מה שאמר להם ביום ראשון, הוא השתכנע עתה כי טובת המושבות דורשת שלא לריב עם רבני ירושלים, וכי הוא משאיר את ההחלטה בנושא השמיטה לשיקול דעתם של הפקידים. הוא ציין שהצעתו של חזן מקובלת עליו, וכי הוא, מצידו, יכתוב עוד היום לחזן שגם הוא יבקש מהרב לקבל הצעה זו. שייד הוסיף, כי אם למרות זאת יתנגד לכך הרב, הוא ידאג שהאיכרים לא ייפגעו מן העניין. שייד גם ציין כי בשובו לפריס ייפגש עם הברון ותישלח אליהם תשובה ברורה.

ברזילי וד"ר יפה היו מתוסכלים מן ההתפתחות הזאת, אך הבינו כי לא יוכלו להשיג הסכמה טובה יותר מן ההצעה שהציע חזן ומיהרו להפגש עם הרב הלוי. הרב הלוי, שלא היה מודע לשינוי בעמדת שייד, שמח להפגש איתם וציין באוזניהם את הביקורת שהטיח בו שייד בנושא השמיטה. הוא אמנם סירב לבקשתם, לתת להם התחייבות בכתב, כי לא יקפיד על שאר העבודות ויקבל את ענבי המושבות, כל עוד יעבדו האיכרים בכרמים כהוראותיו, אולם הסכים בסופו של דבר לתת להם הבטחה על כך בעל פה, ובלבד שלא יפרסמו את הדבר בפומבי.

למעשה, לא היה הרב הלוי שלם עם הפשרה הנזכרת. למחרת, ביום א' בטבת תרנ"ו (18.12.1895), שלח לברזילי את ר' אהרן שוב, המשגיח בתלמוד התורה ביפו. שוב הודיע לברזילי כי הרב מתחרט על מה שהסכים אתמול "זריעה ונטיעה אסורות". ברזילי ויפה הלכו מייד לרב הלוי, כדי לקבל הבהרות. הרב הלוי הבהיר כי אינו חוזר בו מן הסיכום, אולם הוא מבקש שהוועד הפועל ידאג שלפחות מלאכות דאורייתא לא תיעשנה על ידי יהודים. כלומר, שגוי יזרע את גרעיני התבואה ויטע את השתילים.

ברזילי השיב כי יבקש זאת מן האיכרים אבל לא יוכל להתחייב לביצוע הדבר.⁶³⁶

חברי הוועד הפועל הודיעו אפוא לאיכרי רחובות על הפשרה שהושגה,⁶³⁷ ובמקביל ניסו להרגיע את הרוחות במושבה ואת חילופי האשמות בין גורמים שונים במושבה ומחוצה לה ובין נציגי 'מנוחה ונחלה', שלמה גולדין, סביב סוגיית השמיטה,⁶³⁸ כמו גם ליישב את המתוחות שעלתה בין הפקידות למושבה, ובמושבה עצמה בנוגע להתנגדות הפקידות לנטיעת גפנים חדשות במושבה.⁶³⁹

הרב הלוי, מצידו, ניסה לשכנע את מי שעדיין עסק במזרע בעצמו להימנע מעבודות המזרע. הוא אף הציע לשמואל גורודיסקי, איכר בר-אוריין, בעל שטח מזרע וירקות בולט וייחודי ברחובות,⁶⁴⁰ סיוע של 5 לירות סטרלינג (כ-125 פר) מקרן

636. ראו פרטי האירועים להלן נספחים 19-11 י"ד.

637. ביום ד' א' בטבת תרנ"ז קיבל גולדין מכתב על כך מד"ר יפה. ראו להלן נספח 19 י"ב.

638. היו מי שהאשימו את גולדין, כי הוא אשם בקו המחמיר שנקט על ידי הפקידות. יתר על כן, התברר שבעת הדיונים עם שייך וחזן, "נודע להם כי נוטעים ברחובות וע"ז [ועל זה] שלח חזן מכתב שהניח שיד שבו מזהיר את גולדין, כי לא ינטעו והדבר הזה כבר נודע ברחובות ומיחסים זאת לגולדין וד"ר מציא יחס זאת לב"מ [לבני משה]" [להלן נספח 19 א]). על עניין הנטיעות הנזכר, ראו בהערה הבאה. אייזנברג סיפר לברזילי, שהוויכוח התלהט כאשר המורה אריה ליב הורוביץ ממזכרת בתיה "התרגש וכדרכו בהתלהבותו בא לפני גולדין ואמר לו: מעידים אנו כך בשם ב"מ [בני משה] כי תסור מדרכך הרעה בדבר השמיטה. וגולדין התרגש מאד וכעת ירצה לנסוע לקבול לפנינו על הורוויץ", הוועד הפועל ניסה להרגיע את המצב. ברזילי ביקש מהאיכר רבוצקי, שנודע איתו בענייני השמיטה, להבהיר במושבה כי גולדין אינו אשם כלל במדיניות הפקידות. כמו כן, ערך ברזילי, בא' בטבת תרנ"ז, שני מכתבים רשמיים בשם הנהגת בני משה, חתומים בידי ד"ר שטיין, הראשון מכתב להורוביץ, ובו תוכחה על התנהגותו ועל כך שדיבר בשם בני משה, והשני מכתב לגולדין, ובו הם דוחים כל האשמה כנגד גולדין בנושא השמיטה ומבהירים בכלל "כי דבר אין לב"מ [לבני משה] עם ענין השמיטה" וכי הוכיחו את הורוביץ על דבריו (שם). ראו נוסח המכתבים הנ"ל באצ"מ 22\A25, עמ' 300-301).

639. כפי שהוזכר בהערה הקודמת, הפקידות התרעמה על כך שנודע לה שעומדים לנטוע גפנים חדשות במושבה. הרקע לכך לא היה סוגיית השמיטה, אלא המדיניות שנקטה זה מכבר שלא להרשות נטיעות חדשות, מחשש שהיין המצטבר ביקב לא ישווק. חזן הבהיר אפוא במכתב לגולדין, שכפי שכבר ציינה הפקידות גם לרחובות וגם למושבות אחרות, חזר והודיע עתה שייך ש"עד פקודה חדשה לא יקבל האדון הברון כי אם ענבי הגפנים הנטיעות עד סוף יוני של השנה הזאת" (ראו נוסח המכתב, להלן נספח 19 י"ב). גולדין הבהיר זאת לנייגו, בנוגע לדוד קנטרוביץ, במכתב מה' בטבת תרנ"ז (ראו לעיל הע' 631), וכן הודיע זאת לליב צינמן, במכתב מ"א' שמות [=ב' בטבת] תרנ"ז" (אצ"מ 21\A216, עמ' 35), שכן צינמן תכנן לנטוע כבר בשנה זו, בשל תוכניתו לנסוע לרוסיה (ראו במכתבו של גולדין לליון-אפשטיין מו' בטבת תרנ"ז (שם, עמ' 31)). בכ' בסיוון תרנ"ה דיווח אהרן אייזנברג ש"בשנה הזאת יעשה פה ה' צ. גינת-בית-השלחין (באיארע) ובה ינטעו גם אתרוגים רבים" (האכר, ב, א (תרנ"ה), עמ' 75), ובמכתב מכ"ד באב תרנ"ה הזכיר ברזילי 28 דולם משטחו של צימרמן ש"אותם הכין לבירה וכבר החל לעשות באר ארטזענע" (אצ"מ 22\A25, עמ' 47). ברור שהנטיעה לא נעשתה בקיץ תרנ"ה אלא נעשו רק עבודות התשתית, וסביר שגם נטיעות אלו תוכננו על ידו לחורף תרנ"ו. עם הוודע על הזהרת חזן בשם שייך בנוגע לגפנים, הציע ברזילי "כי יסע גולדין ואיזענברג עם צימרמן לחזן (כי עיקר הדבר הלא נוגע אך לצימרמן הנוטע כרם על אדמת הבירה) ויבארו [לון] סבת הנטיעה וב"ס [ובלי ספק] יסכים" (להלן נספח 19 י"א). צינמן מכונה כאן ובמקומות אחרים גם צימרמן). ממכתבו של גולדין לצינמן מתברר שהצעת ברזילי לא יושמה. יתר על כן, מתברר שהיא לא נגעה רק לצינמן ולקנטרוביץ, שכן בח' בשבט תרנ"ו ישלח גולדין גם מכתבי אזהרה למרדכי מקוב, שמואל רבוצקי ושמעון גרינברג, בשל כוונתם לטעת גפנים בשנה זו (אצ"מ 21\A216, עמ' 48-50).

640. גורודיסקי רכש במושבה 700 דונם והיה ייחודי בכך שעסק בגידול ירקות, בשטח גדול של כ-28 דונם. ראו לעיל הע' 185.

השמיטה⁶⁴¹, אם לא יעשה את המלאכות בעצמו - למורת רוחו של הוועד הפועל.⁶⁴²

כאמור הודיע שייד כי כאשר יגיע לפריס ידון עם הברון בעניין וישיב לוועד הפועל תשובה ברורה, ואכן בשבת, י"א בטבת תרנ"ו (28.12.1895), הגיע מברק משייד לד"ר יפה המודיע, כי יש לקבל את הוראות הרב הלוי לחלוטין, גם במה שלא נוגע לענבים שיובאו ליקב. הוועד הפועל החליט מצדו להתעלם מהוראה זו וד"ר יפה כתב לשייד כי הם הגיעו להסכמה בנושא עם הרב הלוי.⁶⁴³

השאלה המרכזית עתה הייתה - כיצד תנהג למעשה אגודת 'מנוחה ונחלה'. כאמור, כבר בכ"ט בכסלו תרנ"ו הודיע לויין-אפשטיין במברק מוורשה, שהחלטת 'מנוחה ונחלה' לקבל את הוראות הרב הלוי. כפי שתיאר מאוחר יותר לויין-אפשטיין, מרכיב עיקרי בהחלטה זו הייתה העובדה שכל מטעי האגודה עובדו במשותף, ללא חלוקה פנימית,⁶⁴⁴ וחברי האגודה לא רצו לריב עם ר' יעקב ברוידא ראש האגודה ואחד מבעלי הכרמים, שהיה בעל עמדות דתיות תקיפות.⁶⁴⁵ יש לציין, באותה עת הוסכם עם הברון רוטשילד על הקמת בית מסחר ליין מטעם אגודת מנוחה ונחלה, והמשקיע הבולט בה היה ברוידא.⁶⁴⁶

החלטת האגודה לקבל את תנאי הרב הלוי, עוררה רוגז רב אצל חובבי ציון, והביאה את הרב מוהליבר לכתוב מכתב חריף ל"הוועד הנעלה ב"מנוחה ונחלה" שי' (חיו)

641. מסתבר שתורמה זו הגיעה מאנגליה, לשם תמיכת השובתים בשביעית.

642. ראו במכתבו של ברזילי לר"י ניסנבוים מ"ד בטבת תרנ"ו: "כבר כבר התפ[שרנו] <עם> הרב מיפו [...] אבל עוד [ה]יום בא [קלוניסט] לזה"פ, אם יקבל 5 פ' סטרלינג [מ]הרב מיפו, כדי שהעבודות של גינות הזרעים וכו' - שאין שיקות להכרמים - לא יעשה בעצמו. השבתי לו כי על תמיכות מכוערות כאלה אין בידי לתת תשובה. הזכרתי לו כי כבר הודענו שהרב מיפו הבטיח לנו שלא יעשה רעה להעובדים המלאכות האחרות כהיתר מרן הי"ו". כמו כן, ראו מכתבו של ברזילי ללויין-אפשטיין, מט"ו בטבת תרנ"ו: "הנך יודע הפשר שהתפשרנו עם הרב מיפו שהכר[מ]ים יעבדו כהיתרו ועל יתר העבודות לא ידקדק. ועלי רק להוסיף כי אחרי כ"ז ספר לי אתמול גרדיסקי כי הרב הציע לו תמיכה בתנאי שלא יעבד המלאכות שאוסר באמרו כי השיג ע"ז 5 פ' [אונד] סטערלינג ברטניא" (להלן נספח 19 ד). האכזבה של ברזילי מפניית גורודיסקי מובנת, כאמור, לאור המרכזיות של עבודת המזרע בעיניו ובעיני חובבי ציון באותה העת. על יחסו של אחד-העם לגורודיסקי כאיכר אדיאלי, על רקע היותה של רחובות מושבת גפנים והדגש שנתן אף לויין-אפשטיין לעבודתו, ראו לעיל הע' 185. על חביבותה של חלקת גורודיסקי בעיני ברזילי, ראו במכתבו של ברזילי ללויין-אפשטיין מיום רביעי ל' בכסלו תרנ"ו: "ביום ב' בבוקר סכבנו על איזה בתים (היינו אצל רוזצקי לראות כלוב העופות שהתחיל לעשות ואצל גרדינסקי לראות גינות הזרעים וכו')" (להלן נספח 19 יא). לא ברור מה נהג גורודיסקי בפועל.

643. ראו גם במכתבו של ברזילי למשה דוד שר"ב מ"ב בטבת תרנ"ו: "על דעת הפקידות ועל דעת הרבנים וכו' באנו לידי פשרה כי הגפנים ישמרו כהוראת הרב מיפו - ובשכר זה יתיר לקבל הענבים מהעברנים המועדים למלאכות אחרות שאינם נוגעים להיין. אך אתמול זכינו לטלגרמה מפאריז כי מהעברנים לא יקבלו כלל בכל אופן. נקוה כי לפחות תשאר ההלכה, וכן נוהגים כמו הפשרה שעשינו" (אצ"מ 22\A, עמ' 327).

644. חלוקה זו תתבצע רק בשנת תרנ"ז (1897).

645. לויין-אפשטיין, זכרונותי, עמ' 200.

646. ב"ז בכסלו תרנ"ו נחתם בוורשה מסמך הייסוד של "בית מסחר מרכזי ליינות ארץ הקדושה" מטעם מנוחה ונחלה, לאחר שהתקבלה הסכמה עקרונית, מטעם הברון רוטשילד, לתת לאגודה מונופול על מסחר היין בחו"ל. על המסמך חתומים המשקיעים הראשונים בחברה, ובראשם יעקב ברוידא, שהתחייב להשקיע סכום של 5,000 רובל (כ-12,500 פר). מספר משקיעים נוספים, החתומים על המסמך, הקציבו סכום קטנים יותר של 1,000-2,000 רובל כל אחד (יק"א וכרמל, 2, עמ' 224).

ובראשם הרה"ג הנכבד והנעלה, מגזע היחס והמעלה מו"ה יעקב ברודא נ"י.⁶⁴⁷

במכתבו ציין הרב מוהליבר את ההיתר שהנפיק לבקשת איכרים ממושבות יהודה ובכללם איכרים מרחובות, ואת המכתב שקיבל לאחרונה ובו תלונה על אנשי מנוחה ונחלה "כי הם מניחים את הפועלים לגוע ברעב בשנת השמיטה ויהיו מוכרחים כולם לנוע לחו"ל ולבקש לחם". הרב מוהליבר ציין כי לא האמין תחילה לתלונות, שכן אגודת מנוחה ונחלה הוקמה עבור עבודת איכרים יהודים, אולם לוין-אפשטיין העיד בפניו כי הדברים נכונים.⁶⁴⁸

הרב מוהליבר ביקר בדברים נוקבים את החלטת הוועד ובראשם ר' יעקב ברוידא, "אשר הוא נודע לכל כי הוא רודף צדקה וחסד, ולב נדבה לו", כיצד הם נוטשים "את אחינו הפועלים לעזובם לנפשם למות ברעב מחמת חומרות המחמירים".

הרב מוהליבר ציין כי הוא, כמו גם מי שהצטרפו להתיר ערב שמיטת תרמ"ט, ובהם הרבנים אלישברג, טרונק וואקס כמו גם "עוד הרבה גאונים, אשר מונח בידי קונטרסיהם משנת תרמ"ח וגם משנה שעברה, וביחוד היתר הנדפס ממרא דאתרי[ה] דהספרדים בירושלים", לא היו מקילים חלילה בעניין "לו לא הי' [ה] בידינו דבר ברור להתיר, ואף אם היה דבר ברור להתיר ולא היה נוגע הדבר לנפשות האכרים האומללים, ג"כ לא היינו מתירים. אבל מאחר שההיתר פשוט וברור, והדבר נוגע לנפשות האכרים הפועלים, הצדיקים התמימים, לא אוכל להאמין בשום אופן אשר אחינו היקרים ועד "מנוחה ונחלה" יתנו למוט רגלם חלילה, ויכתבו תיכף בעוד עת להתם, לקיים כפי המכתב ששלחתי להתם מכבר. למען יחיו אחינו העניים ולא ימותו, ובזכות זה ירים ד' קרנכם ויברך אתכם".⁶⁴⁹

בט"ז בטבת תרנ"ו כתב ר"י ניסנבוים ללוין-אפשטיין שהיה בוורשה, ועדכן אותו על אודות המכתב ששלח הרב מוהליבר לברוידא. ניסנבוים ביקש שמנוחה ונחלה תאמץ את ההיתר של הרב מוהליבר, והוסיף שברוידא, שהינו עשיר, יכול להפקיר את כספו, אבל לא להכריח אחרים בכך.⁶⁵⁰

כתוצאה מלחץ זה, שלחו גלוסקין ולוין-אפשטיין זמן קצר אחר כך מברק לשלמה גולדין, ממלא מקומו של לוין-אפשטיין, עם העתקים למרדכי מרגולין, ראש ועד המושבה, ולברזילי. במברק, שהגיע לידי השלושה ב"ט בטבת תרנ"ו, צוין כי 'מנוחה ונחלה' החליטה לקבל בפועל את הוראות הרב מוהליבר.⁶⁵¹ החלטה זו שימחה מאד

647. להלן נספח 19 טו.

648. לוין-אפשטיין התארח בביאליסטוק בשבת, י"א בטבת תרנ"ו. ראו במכתבו של ר"י ניסנבוים לאוסישקין, מ"ב בטבת תרנ"ו (ניסנבוים, אגרות, אגרת מה).

649. לוין-אפשטיין, זכרונותי, עמ' 200-202, מובא להלן נספח 19 טו. בנוסח הנ"ל לא מצוין תאריך, אך כפי שמובא מיד, ניסנבוים דיווח על מכתב זה ללוין-אפשטיין בט"ז בטבת, וברור אפוא שהוא נכתב זמן קצר לפני כן.

650. שם, עמ' 202, ויש לתקן תרנ"ו במקום תרנ"ז.

651. ראו בכמה ממכתביו של ברזילי: "קבלתי היום העתקת טלגרמה ששלח גלוסקין לגולדין האומרת "אספה

את חברי הוועד הפועל.⁶⁵² מנגד, סברו גולדין ואייזנברג, נציגי מנוחה ונחלה במושבה, שיש להיזהר מלפעול על פי המברק. עם קבלת המברק הודיע גולדין במושבה, כי לדעתו יחול בקרוב שינוי בעמדת ההנהלה. היה ברור לו שכאשר יקבל לוי-אפשטיין את העדכונים ממנו, על כך שהרב הלוי עצמו אישר להקל הקלות נוספות בזמירה ובהרכבה, ובפרט ששייד הודיע במברק שיש לקבל את הוראות הרב הלוי,⁶⁵³ תשתנה דעת ההנהלה לחומרה.⁶⁵⁴ לאייזנברג היה ברור שהמברק נשלח בלחץ הרב מוהליבר, והוא המשיך להתנהג בעניין השמיטה, באופן פומבי, ב"זהירות יתרה".⁶⁵⁵

למעשה, במקביל לשליחת המברק הנזכר, שלחו גלוסקין ולוי-אפשטיין, מכתבים לגולדין ולוועד הפועל, ובו הם מדגישים שהמברק נשלח על פי דרישת הרב מוהליבר, אולם מחמת חששם לעתיד היין הם מבקשים להתעלם מן המברק ולפעול על פי הפשרה שהושגה עם הרב הלוי, דהיינו "שהכרמים יעבדו כהוראתו ובשביל זה לא ישגיח על יתר העבודות".⁶⁵⁶ גולדין ואייזנברג הבהירו במכתבים ללוי-אפשטיין, כי בפועל עבודות הזמירה נעשות על ידי יהודים, אך לא בפומבי.⁶⁵⁷

השינוי בעמדת מנוחה ונחלה הכעיס מאוד את הוועד הפועל. במכתב תשובה,

[...] היתר מאהליור גלוסקין, תוכל בעצמך לשער הרושם שעשתה הדיפשה [= הטלגרמה] על הצבועים" (אצ"מ 22\A25, עמ' 369. לזלמן אפשטיין, מליל כ' טבת תרנ"ו). "שלשם באה טלגרמה מווארשא לרחובות, כי יעבדו כהוראת הגרש"מ הי"ו" (שם, עמ' 373. לא"י סלוצקי, מכ"א בטבת תרנ"ו); "טלגרמה מבעלי 'מנוחה ונחלה' מווארשא החתומה מאחינו גלוסקין ולעווין עפשטיין כי ברחובות יעבדו כהיתר הגרש"מ הטלגרמה היתה משולשת: לה' גולדין <--->, הממלא עתה מקום לעווין עפשטיין ולה' מרגלין ראש ועד רחובות ולי עבדך" (שם, עמ' 429. ולהלן נספח 19 כ. למאיר דיזנגוף, מז' בשבת תרנ"ו). וראו גם בהערה הבאה.

652. ראו דיווחו של ברזילי במכתב לדיזנגוף מכ"ג בטבת תרנ"ו: "והנה באה טלגרמה לרחובות: כי אספת מנוחה ונחלה החליטה לעבוד כהיתר הגרש"מ. כשלג [הלבן] על הראש היתה הטלגרמה לכל הצבועים וכנראה פעלו עליהם [מכתבונן] שבהם תארנו להם כל המצב והשפלות והצביעות, וכי נמכרנו לגרש בשביל מעט הענבים, ולכן החליטו המה: יהיה מה שיהיה א[יתם] יעבדו" (שם, עמ' 380, ולהלן נספח 19 יד, הע' 31).

653. המברק משייד הגיע כאמור בשבת, י"א בטבת תרנ"ו (ראו, להלן נספח 19 יא, הע' 24; נספח 19 ד), וגולדין עדין על כך את לוי-אפשטיין במכתב מ"ד בטבת תרנ"ו (ראו, להלן נספח 19).

654. ראו במכתבו של גולדין ללוי-אפשטיין, מב' בשבת תרנ"ו (להלן נספח 19 טז).

655. ראו להלן נספח 19 ז.

656. ראו במכתבו של גולדין, מב' בשבת תרנ"ו, שהמכתבים מלוי-אפשטיין, שנכתבו בימים י"ד וט"ו בטבת, הגיעו אליו בא' בשבת (להלן נספח 19 ז). וראו במכתבו של ברזילי לדיזנגוף מז' בשבת תרנ"ו, שהגיע מכתב מגלוסקין ומלוי-אפשטיין מ"ז בטבת (להלן נספח 19 כ).

657. ראו להלן נספחים 19 טז-19 יז. ראו גם במכתבו של גולדין ללוי-אפשטיין, מכ' בשבת תרנ"ו, ש"הזמירה היא עצהיו"ט [על צד היותר טוב] (אצ"מ 21\A216, עמ' 55). בכ"ז בשבת תרנ"ו, נגמרה הזמירה בכרמי מנוחה ונחלה ולמחרת החלו בהרכבות (ראו במכתבי גולדין ללוי-אפשטיין, מכ"ו ומכ"ט בשבת תרנ"ו (שם, עמ' 58, 60). וראו פירוט ההרכבות בגפנים של מנוחה ונחלה, בסך כולל של 10,141 גפנים מורכבות ועוד 1,000 גפנים שהורכבו במשתלות, לא כולל ההרכבות להשלמת אלו שמתו בשנה הקודמת, במכתבו של גולדין ללוי-אפשטיין, מט' בניסן תרנ"ו (שם, עמ' 72). ראו גם האיזכור של "יותר משלושים עובדים, וכמעט כלם יהודים" שעבדו בחודש טבת בחלקה 92 של אגודת מנוחה ונחלה ש"הי[ה] שמה הרבה אנג'לי עד שהי[ה] נצרך לעמק עד מותר וחצי, ועוד עשו שמה עוד איזה עבודות, כמו טאכסיד [=גיפור?], והברכות" (מכתב מ"ט באדר תרנ"ו, מגולדין ללוי-אפשטיין (שם, עמ' 65). גולדין עידכן במכתבו הנ"ל, שבאותו היום הסתיימה ההרכבה בגפנים ופירט שמות של שישה עובדים יהודים שפוטרו עתה (שם, עמ' 66)).

מיום ד' בשבט תרנ"ו, ביקר ברזילי קשות את גלוסקין ואת לוין-אפשטיין, על הבהלה שאחזה בהם והחולשה שהפגינו בשל חששות מוגזמים. לדבריו, גישתם הייתה בין הגורמים העיקריים לכך שהאיכרים נאלצו לבסוף לקבל עליהם, לפחות להלכה, את תכתיבי הרב הלוי בנוגע לכרמים. למעשה, ציין ברזילי, לא משתלם לריב בנושא עם הפקידות ורק יש לדאוג שיתקבלו ליקב ענבי העובדים בשאר העבודות כהיתרים המקילים, כפי הפשרה שהושגה עם הרב הלוי.⁶⁵⁸

בעקבות זאת, ככל הנראה, נשלח מברק מטעמו של הרב מוהליבר בעניין - שייכתן ותרם גם לעשיית העבודות הנזכרות, על ידי יהודים, בפומבי.⁶⁵⁹

במקביל לכך, נעשו גם ניסיונות להשפיע על מקורבי הברון בפריס לקבל להלכה ולמעשה את פסיקת הרב מוהליבר והרב אלישר. במכתב מ"ב בטבת תרנ"ו ציין ניסנבוים לאוסישקין, כי גלוסקין ולוין-אפשטיין נוסעים בקרוב לפריס, לדון עם הברון בעניין שיווק היין מהמושבות, וכי הם ינסו לדבר עימו גם בעניין העבודה בשמיטה. ניסנבוים הוסיף, כי אם יהיה צורך, יכתוב עבורם גם הרב מוהליבר מכתב בעניין.⁶⁶⁰ גם זלמן אפשטיין, סופר הוועד האודסאי, כתב לגלוסקין ולוין-אפשטיין בנושא. במכתב מב' בשבט תרנ"ו, הוא ציין ש"כבר כתב החו"ב [בב] גרינבוים להרב צדוק כהן ויעוררו להשתדל בכל עוז לפני הנדיב לא להתנגד להיתרם של הגרש"ם והחכם באשי". אפשטיין הדגיש במכתבו שבעיקר עליהם להבהיר לברון שאין צורך דוקא בהכשר הרב מיפו, ושללא ספק ניתן להסתפק בהכשר החכם באשי. לדבריו, מניסיונו במכירת יין ברוסיה, "הרוב היותר גדול מהקונים לא דרשו כלל הכשר, והמעטים שדרשו לא הבדילו בין הכשר הרב מיפו להכשר הרבנים הספרדים", וכי הוא מכר בלא קושי את היין ממקווה ישראל, שהיה בהכשר החכם באשי בלבד.⁶⁶¹

לא ברור אם לוין-אפשטיין וגלוסקין העלו סוגיה זו בפני הברון בפגישתם עמו בפריס, בכ"ה בשבט תרנ"ו (9.2.1896).⁶⁶²

למעשה, לא השתנתה מדיניות הברון והפקידות, כמו גם המדיניות ברחובות. מושבות יהודה, ובכללן רחובות, הכפיפו עצמן להוראות הכשרות של הרב הלוי, מבחינה רשמית, אך מבחינה מעשית, הקלו מעבר להוראותיו.

בט' בניסן תרנ"ו סיכם גולדין, במכתב ללוין-אפשטיין, את נושא השמיטה במושבה:

658. להלן נספח 19 יח.

659. ראו במכתבו של ברזילי לניסנבוים: "טלגרמתכם למר גולדין היתה כדבר בעתו, כי ברחובות התקשו מאד בדבר הזמירה וכד' כי אינם יכולים לעשותה כ[הור]את הרב מיפו: ע"י נכרים, מבלי הזיק ניכר לקיום הגפנים אבל מפני שיראו לעשות שלא כהפקידות עשו מעשיהם בצנעה וכאשר באה הטלגרמה פרסמו הדבר" (להלן נספח 19 כא). בראש המכתב צוין: "יום ו' עש"ק ה'תרנ"ו ומן התאריכים במכתבים הסמוכים עולה שהמכתב נכתב בט"ז בשבט תרנ"ו.

660. ניסנבוים, אגרות, אגרות מה.

661. סה"ל V 103 10. קרוב לוודאי שלמכתב זה התייחס לוין-אפשטיין, זכרונות, עמ' 202.

662. על הפגישה, ראו גלוסקין, זכרונות, עמ' 63-64.

COMPLAINANT'S EXHIBIT NO. 10.
First Russian Agency for Sale of Palestine Wines.

יארצייט יום י"ג אלול 1910 / ה'ת

"מנוחה ונחלה"

בארה"ק

גאלי בצרת

אנחנו החתומים אטה, באשר קבלנו הידיעה מגביענו הגנרל הרז הגולסט
הקלון קניא (וידואנד) ראטהשולף הון, כי כפון הוא ליישר קודמין זקבנו את אט
המסחר הירכני קוננות כדמו האוסקול יאנה'ק כל זכותה לסיניא ופולין
להצלת הכותום להוציבם בארה'ק והניח קין היולז קבלל, והוא בזה יאנוה והוא
מפוזק או בהכרחת גקוללת המסחר הגה קארץ לסיניא ופולין בכל האופלט היולזוק
להולטא את החס' הטוב להכילי הגה אפול. הגני מלוסיק זקקו הכדת נדיבנו
הגנרל זיינד קיט-מסחר - מרכני אינולת אקף הקסוזה ידו תוצא'תה, היולט מלפני
כתיב מאג וזה הניח; אכונן את היסיל הגה קולר זקס האמירג אז פו וסלות
היסד זיבן קדולק הימחר ואלפולית גאת הננו מבלסיק, אנתק הח' חיש איה את
אנול החסילום היולטום קיה קולר; אלפסיס-ייסידוק קיט-מסחר-מרכני אינול
אנ'ל הקדסה וכל תוצאותיה" ויה' השוכן כלינו ודגרונו אז דקס כקור שול והצולתנו
ביסוסנו ונודה זכור לקי חולק' אפ'ל טבולת אול' טראל. ויראו' והתמוקולת הננו
כאיק אז החתום זמ רייגית סבלו היניול איה זיה קיז'ם כפג ידן.
פה וויטולו סוק כסולו היקולו

גאלי בצרת
 גאלי בצרת
 גאלי בצרת

גאלי בצרת
 גאלי בצרת
 גאלי בצרת

עמוד ראשון ממסמך הייסוד של "בית מסחר מרכזי ליינות ארץ הקדושה" מטעם מנוחה ונחלה בראש החותמים יעקב ברוידא (ראו לעיל הע' 646)

בית-מסחר
"כ ר מ ל"

P. P.

העירייה בעיריית ארץ סוד צו פערקרייגונגן, דאס לויט דעם צווישן דעם הערין בארץ ערמונד פאן ראטהשילד'ר אין ארץ
אונד דען בעפאלטאמאטאמאטן רעי בעלי, סטורה ונחלה" אין ווארשא, הערין וואאלה גלוסקין אונד א. וו. לעווין-עפשטיין, נעביא-
פאנען איבעראיינאסטען, דער פערקרייג דער ווייניע אונד קאניאקע אונדענער קעללערייטען פאן "ראשון לציון" אונד "ביתר יעקב" אין פאלעס-
מינא, סיר גאנץ רוסלאנד, דער פאן ארזען צו צוויקעט נענרודעטען געשאפטס-דינסט, ברמל' אין ווארשא פאן היינע אב אין
מונאפאל איבערנעמען האנדעל, אונד בלייבט דיעזעלע פאן זון אן אונזער אללייניגער פערטרעטער פיר גאנץ רוסלאנד, א
אלע ווייניגעניגן אין גאנץ רוסלאנד, דיא אונזערע ווייניע אונד קאניאקע בעזעצונגן וואקסן, בעזעצן זיך דאזער אויסשליסליכ'ר אן
אביע פירמא צו הענדען, דיא וויר ניר יענע ווייניע אונד קאניאקע, דיא פאן דיעזער פירמא הערקאסטען אונד סוף דערען זינעל פערזענליכ'ר זיך, אכ
אין אונזערען קעללערייטען הערקאסטעלעס, עכס אונד פאן יעדער מיטונג פרייא אנערקענען.

גענעראל-אינגעקאמאר דער קאלאניען אין פאלעסמינא
פארן 1 פעברואר 1896.

בתעשר לתודעה הארזן הנכבד' הר"ר אליהו ש"ך, הננו סובכרים הדודיע ברבים, כי לשכתת לב כד חובב עמי וארץ אבותי הם ויהי הסמל
הנכבד הזה, ועל פי חק הארץ יבדנו לנו פה ווארשא בית גבון ואסון, דיא בית-מסחר ברמל' (Торговый Домъ "НАРМЕЛЪ"),
"НАРМЕЛЪ"), שהעירנו למסד (במסגרתו) במסורת הונגה והקניאק הטבעיים סוכרמי בני ישראל בארץ ישראל, ובמנהל כל דורש
אין סוכרת וקניאק טוב בארץ ישראל ופנה אל המנה הוואצו וכלא א"ה על צד הווינר טוב.
לא לטורח נחשוב דערער, כי בשנהנו לסוד את הפעול הנכבד הזה, אשר הרבת פקידות המשובות בא"י הליות בו, וזכר יענע את כל
המכשולים הרבים המונעים על דרך כל מסדר דרש בכלל ועל דרכי ובכרתה פשר, וכן השתדלו, והשתדלחנו עמדת לנו, לנס את פפענו זה
על בסיס גבון וקיים, וגם דורס אבותנו מעאלנו אשר העסקנו באמונה ודריחה בכל עמיי העסק הזה ובח כבנותנו גם הוא לא יקצר לקשה ולפעול
לאם לאם לטובתו והפרתו.

בכל היות הפעול הוה ענין סחרי, בכל וזה לא אל השנה החרי ישאו מיסדי בית-המסחר, ברמל' את צעיהם זכנם, כי אם אל השנה
הרתיגי - אל הפרחת עמדת הארסה הרשה-השעשה בארץ ישראל. אם נרדחת ונבפרות דן כל החמיכה אשר דוכבי עכס וארזם הנכסים בהן את
זיי אחינו העובדים על הרי ודחה, דן נרדחה ונכפרת מכנס היא החמיכה הונת כספוא הונאת למעשה ידי העובדים האלה, שרק החמיכה הונת העמדים
ברשות עצמם, ולכן שמי דעם בעלי בית-המסחר, ברמל' לחוב קרוש לספור את הון כבודנו כספנו ומכסנו זכנו וזכר עם זה ותאמנו לחווי
את סחרנו עד סקס שיהם מנעת למען רחי לאל יד כס ארס מישראל לקבל השענה הנעימי והמועיל הוה.

בקיפת הארמט, נטיעה הנפנים, וסידה הנפנים, בסדרהו, הסלהו ודריכהו גם סלכות החכותו, הכס הכל נעשה דק כדיו
כדורו בינו אשר נרבים לבס לעלות לעיון לעמוד על דרו וסורה והסוך את ארץ אבותינו, אשר בסוכה הוה, לאין פרייה, ארץ נפן האנה וסון,
ולכן מלבד שאין לספק בסדרת הון ע"י הרח (גם הרומה ומעשרות נפרשו סכנו, וגם דיני כלאים וערכה נעזבו בתנפים, כאשר מעידים ע"י הרב
הנאמן הדוקט סמו ח"י ורוב הנאון ונדוף, ראש הרבנים בארץ ישראל ח"ה הראשון לעיון החכם באיש בירושלים שלי"מ"א), הגה משובת הוה הון הוה
גם כבוד סכמו ונכנס רוחו ונתנו סודו ונקי, סוסק וציוק, ון וכבודו את דגוה עד כי ויכל להתרחק עם ימות צרפת המשובות.

אדרי כל הרברים והאמה האנה קיים בעלי בית-המסחר, ברמל', כי כל איש מישראל לא יענע את טובי סלכנו את בית המסחר
הוה ברריותו את הון הקניאק בארץ ישראל לויי הוה הספס הבאים לקראתנו השלום וככר ונתן פנה, יפי שבת ויחם, בכל שכתת של רשות ושל
מנוח, בכל סוכה יעום ובכל שיהי לחונן גנוח ונאפש, וכי דרשויהם וכמו א"ה ברריות הראיה הנחוצה עתו"ם.

ברבשו סגור ויקר בשם בית-המסחר, ברמל'
יעקב ברודיא.

האררסה למכתבים:
Торговый Домъ "НАРМЕЛЪ", Варшава.

N. B.

למען חזר סוף ורשיח נסכור את הון הקניאק דק בסקוקים בחותמה וססום סוחרים סוכרקים, כאשר נודע א"ה בקיבו
מימים ירח עם הפריקוויאנס.

(1893)

Адресъ: Редакция „Газета“ Варшава, Маринская 2. | Adres: Redakcja „Gazeta“ Warszawa, Maryńska 2
Домовая Польскаго, Варшава, 2 Февраль 1896 г. | ВЪ Типографіи Н. Левинсона, Варшава, Маршальковская 141,
Редакторъ и Издатель: З. Слонимскій и Н. Соколовъ.

הקמת בית המסחר 'כרמל' - הצפירה, ל' בשבת תרנ"ו (14.2.1896), עמ' 136

"מידעי היטב, כי עניני השמיטה הי' [ו] יגיעים, וב"ה [וברוך ה'] נעשו כל העבודות עוד יותר מכפי שחשבו ומיראתי פן יִדַע פרטי הדברים להרב ע"י מחרחרי ריב ומגלי סוד, אשר ב"ה לא יחסרו בארצינו וגם במושבתינו הלכתי בעצמי להרב בהיותי ביפו, וכלכלתי הענין בעצמי <אתי> לגלות טפח. והכל עצהיו ט"ט [על צד היותר טוב], עתה ידע אנכי, כי יצאנו מהענין בשלום, והכל על מקומו בא בשלום, עתה כבר פקחו בני מושבתנו עיניהם לראות נכוחה, והרבה מהם באו לבקש סליחה מאתי על אשר מררו את חיי כל העת -!"⁶⁶³.

נראה, שככלל, לא הייתה הקפדה יתרה על התנאים של הרב הלוי גם אצל רבים מהכורמים בראשון לציון, בגדרה ובוואדי חנין.⁶⁶⁴ לעומתם, בפתח תקווה,⁶⁶⁵ ואולי גם

663. אצ"מ 2\1\216A, עמ' 73.

664. ראו בכמה מדיוחיו של ברזילי: [...] בנוגע למעשה עובדים ברל"צ רחוב [ות] גדרה כבשנים כסדרן" (ט"ו) בטבת תרנ"ו. ללוין-אפשטיין. להלן נספח 19ד): "בנוגע להלכה למעשה עושים ברל"צ וואדי חנין גדרה כמו ברחובות: עושים הכל ואומרים "כי עושים כהרב" (ה' שבט תרנ"ו, למ"ל. להלן נספח 19ט); "ברוב המושבות עובדים כהיתר מרן אם כי מוכרחים להגיד שעושים כהוראת הרב מיפו" (ט"ו שבט תרנ"ו, לר"י ניסנובים. להלן נספח 19א). סברדלוב מגדרה ציין במכתב לד"ר חיסין מ-18.2.1896 (ד' באדר תרנ"ו) בנוגע ל"שמיטה [...] טיפלנו בכרם כרגיל" (אצ"מ 3\4\242A; את"ג, תיק יגאל וחנה סברדלוב, 13-009-01). וראו במכתבו של גולדין ללוין-אפשטיין, מב' בשבט תרנ"ו: "ברל"צ יאמרו כי מתנהגים המה לפי דעת הרב דיפו, ואנחנו יודעים היטב כי קלמו יעבדו כל העבודות בעצמם - ולא יתנהגו אף לפי דעת הרה"ג דביאליסטאק - וכמדומה לי שגם הרב דיפו מבין הכל, ועושה את עצמו כאילו אינו ידע" (להלן נספח 19טז). ברזילי סיכם בכ"ט בניסן תרנ"ו: "בכל הנוגע להנטיעות הישנים ולמלא והשלמת הקרחות שבכרמים הישנים עבדו בכל המושבות כל העבודות, וההבדל רק בזה: שבאחדות מהן עבדו היהודים בעצמם ואמרו: הם עובדים ע"פ דעת המקילים ובאחדות עבדו בעצמם אבל אמרו כי המלאכות שאסר הרב מיפו עובדים ע"י נכרים" (אצ"מ 23\25A, עמ' 69). ככל הנראה, היו מי שפעלו לאור הוראות הרב הלוי, מי מחמת החשש ("כי במקום הזה שיכול להיות כי יבא הרב או עוזרו לבקר מזמור רק את הזמירות האלו והשאר אסורות, ובמקום פלוני לא ילכו לעולם ובמקום פלוני שמשערים כי לא יבאו הרבנים הקדושים יזמרו ועבדו כשנים כסדרן" (ממכתב של ברזילי, מכסלו תרנ"ו, על הנעשה במושבות ביהודה, להלן נספח 18)), ומי מפני שהחמיר על עצמו ("בראל"צ מפלפלים הפקידות ולהמקילים היא אומרת אחרת ולהמחמירים אחרת הצד השווה שבדבריה כי היא מקבלת הוראת הרב מיפו" (ברזילי למ"ל, ט"ז בכסלו תרנ"ו, להלן נספח 19ה)). אמנון הורביץ, בנו של צבי הורביץ מגדרה, ציין בחוברת (כתב יד) בשם "בילו"יים מספרים", כי לאחר מערכה קשה שהייתה נטושה בנושא השמיטה, "בהתערבותם של רבני חו"ל נמצא סוף כל כוץ פתרון מעשי אשר יישר את ההדורים, ולפי פסק דין זה של הרבנות - ניתנה לכורם היהודי הרשות לזמור בשנת השמיטה - רק את הענפים המהווים את צורתה של הגפן, והם הם גם הענפים עושי הפרי, אך זמירתן של הזמורות הנותרות, הטעונות התזה מוחלטת, שאין מומחיות ובקיאיות כרוכות בה - זמיר זה יעשה רק ע"י שכיר נכרי שאינו בן בית [...] ולשיטה החדשה של זמיר הענבים הלזה נוקב מונח בלשני מיוחד: - "ספוסוב - דרבנן" (כלומר, לפי נוסח הרבנים. מונח רוסי, כי רוב רובו של הישוב מיהודי רוסיה היה אז) ולכשהיו בבאות, כורמים מתעצלים בבצועו של הזמיר בכרמיהם, מצאו לנוח מאד להם להחזיק בשיטת "ספוסוב דרבנן" - גם בשנים כתקן. כי הלא רבני ישראל, גדולי הדור, סמכו ידיהם עליה [...] (אצ"מ 17\60\164A, עמ' 9). וראו בדומה לנו, דבר עברית, א, עמ' 153, על פי חוברת נוספת של אמנון הורביץ "מתן תורה", כתב יד (1944), שבמוזיאון גדרה). ללא ספק, יש כאן ערבוב של שמיטת תרמ"ט עם שמיטת תרנ"ו, ומדובר כאן בהדרכה שנתן הרב הלוי (ולא רבני חו"ל) לשמיטת תרנ"ו, כאשר הוא אכן התיר את כריתת הזמורות לגמרי רק על ידי גוי (ולא מהטעם שנקט הורביץ, אלא משום שמדובר במלאכה אותה הגדיר כעיקר הזמירה שסודה מהתורה, וממילא אין להתירה לדעתו על ידי יהודי, אם כי ייתכן שנוספה לכך הנמקה שפעולה זו פחות זוקקת מומחיות), ואת זמירת הזמורות נושאת הפרי על ידי יהודי (הרב הלוי התיר זאת רק בשינוי, ודומה שהביטוי "ספוסוב דרבנן", מכוון בעיקרו לכך שהזמירה צריכה להעשות על ידי היהודים רק באופן (Sposob) דרבנן ולא דאורייתא).

665. ראו במכתבו של ברזילי לסלוצקי, מכ"א בטבת תרנ"ו: "כפ"ת עושים רק בכרמים ובנטיעות כהיתר הרב

במזכרת בתיא, שמרו על תנאיו.⁶⁶⁶

העימות בפתח תקווה

בניגוד לשתיקה שאפפה את פתח תקווה בסוגיית השמיטה, במהלך חורף תרנ"ו, והדיווח בחכצלת על שיתוף הפעולה בין הפקידות לאיכרי מושבה,⁶⁶⁷ התגלע עימות חריף בסוגיית העבודה במושבה, באביב תרנ"ו.

בט"ז בניסן תרנ"ו, עידכן ברזילי את סופרי הוועד האודסאי, מל"ל ולזלמן אפשטיין, במצבם הקשה של הפועלים ביהודה, ובכללם בני המשפחות הבלתי נתמכות על ידי הברון בפתח תקווה, וביקש את סיועו של הוועד האודסאי עבורם.⁶⁶⁸ אגב זאת, ציין ברזילי את הסכסוך שהתגלע בפתח תקווה בין הפקיד מנחם פארב לבין המשפחות הנתמכות על ידי הפקידות, ובפרט בין הפקידות לבין יהושע שטמפפר, שהתערב בוויכוח עם הפקיד:

"נוסף על כל אלה [נהיו] סכסוכים בין העשרים ושמונה קולנסתים עם הפקידות וזה הדבר: הקולנסתים הנ"ל בא[ו] לה' פארב פקיד פ"ת, ויבקשו שיעזרו להם על זריעת תבואות הקיץ כי אחר הפסח אפשר לעבוד ע"י נכרים ויענה להם הפקיד: כי יתמכם בתנאי שיעבדו בעצמם, והם לא חפצו בזה ואחרי כן בא ה' שטאמפער שהוא אינו מן הכ"ח ויחרף את ה' פארב מאד ובחרופיו פגע גם במר שיד. וסוף הדבר היה, כי ה'[אדון] פארב מגיש משפט לפני הקונסל הצרפתי."⁶⁶⁹

מיפו" (אצ"מ A25\22, עמ' 373).

666. ראו במכתבו של ברזילי לניסנבוים, מט"ז כסלו תרנ"ו: "בפ"ת ועקרון שובתים וגם אין זורעים ע"י ערביים ורק עושים איזה מלאכות קלות שהתיר הרב מיפו" (להלן נספח 19). והדיווח של אהרן אייזנברג, בשבט תרנ"ו, על ביקורתו של האגרונום מרגליות-קלוורסקי, על הנעשה בכרמי פתח תקווה: "שבפתח-תקווה אינם מבינים מאומה במלאכת הזמירה וכל אחד עושה עפ"י שיטה שבדה מלבו או ללא כל שיטה כי אם עפ"י מקרה. כאשר שאל על סיבת הדבר אמרו לו כי שמירת השמיטה מפריעה" (להלן נספח 19 יז).

667. ראו לעיל הע' 602.

668. "מצב הפועלים הולך ורע ולא רק את אלה שעבדו ביהודה <סובלים> ולא רק ברל"צ נעשו החדשות עם הפועלים אשר כבר כתבנו לכם כי אם גם בפ"ת, והיום הודיע מר חזן להד"ר יפה: כי מלבד להקולנסתים הנתמכים מהנדיבי: הנחשבים בין השמונה ועשרים לא יתנו עבודה קבועה בפ"ת לשום איש בעולם. וא[מ]ר, כי הלוואי יוכלו להמציא <בפ"ת> עבודה בעד הבלתי נמנים בתוך הכ"ח אך לשישה חדשים. הד"ר ידבר אדות כ"ז [כל זה] עם מר שיד אבל אנו רואים כי אם הקומיטיט לא ישתתף בדבר יפלו הבלתי 28 במצב נורא" (אצ"מ A25\23, עמ' 53).

669. שם, עמ' 52-53. עלתה גם הטענה שהסכסוך עם הפקיד תרם כנראה גם להגברת הצקותיו של השייח' אבו רבאך, כפי שציין ברזילי בהמשך דבריו: "ובין כה עושה אבו רבאך את שלו הוא מצדו טענות חדשות וערעורים על אדמת פ"ת ויגע בגבול ה'[אדון] לאכמן ויחרש גם משדות הקולנסתים כעשרים וחמשה דולם (זה הדרוש לו רק להתחלה ואחרי כן יגדיל טענותיו) וכנראה ידי היהודים במעל והם עוזרים לו להביא ברשות היחיד של עניני המושבות וקצרו של דבר המצב מבולבל מאד. ובכלל קשה עוד לנשוא עול השיך הזה המתגבר

מתברר, שהאיכרים היו מעוניינים לזרוע תבואות קיץ על ידי גויים,⁶⁷⁰ בעוד הפקיד פארב עמד על כך שהעבודה תיעשה על ידי יהודים. ככל הנראה, הוביל סכסוך זה לכך שהפקיד פארב פיטר את אחיו של יהושע שטמפפר, מנחם יהודה שטמפפר, מעבודתו כפועל.⁶⁷¹

התולעת בכרמים

הבדלי הגישות בארץ סביב סוגיית השמיטה, מצאו את ביטויים גם סביב אירוע טראומתי ביותר שאירע במושבות, והוא: התקפת המוניי זחלי עש⁶⁷² את הכרמים במושבות ביהודה. זחלים ראשונים נראו בכרמי רחובות כבר בכ"ב באייר תרנ"ו, ותוך

מיום ליום. הפקידות חפצה לריב אתו אבל נחבאת אל הכלים וחפצה שיעבדו אחרים". וראו גם במכתבו של ברזילי לא"ז ליון-אפשטיין, מכ"ו בניסן תרנ"ו: "בפ"ת יש סכסוכים גדולים בין הקולונסטים והפקידות. מנהיג הסכסוך הוא ה' [אדון] שטאמפער כמעט שקרוב הדבר כי יהיה משפט בינה ובין ה' שטאמפר. הסכסוך נולד ע"י שהכ"ח בקשו לתמכן על תבואות הקיץ ע"ז ענה ה' פארב כי אם יעבדו בעצמם יתנו, ויבא ה' שטמפער לריב ריבם ויחרף ויגדף את כל הפקידות וגם פגע בכבוד ה' שיד, ואבו רבך התערב בדבר ויחל למצוא תנאות על אחד הגבולים. ליע"ע הדבר תלוי ועומד אך [מ]הפקידות <---> מה יש לה לקוות מאנשי בריתה המתצדקים והמת[ח]סדים" (שם, עמ' 57-58). ככל הנראה, לאירוע זה מתייחסת "סערת השמיטה בפ"ת" שהוזכרה, לפי כתב החבצלת, בעיתון מחזיקי הדת, בגיליון מס' 16 (חבצלת, ח' בתמוז תרנ"ו, עמ' 283. לצערנו, טרם השגנו גיליון זה של מחזיקי הדת, ומלוח הזמנים נראה שהגיליון יצא בחודש אייר או סיון תרנ"ו).

670. לכאורה הדבר תמוה, שהרי כפי שצוין, במהלך החורף "בפ"ת לא זרעו אף ע"י נכרים" (לעיל הע' 611). וייתכן, שדווקא בגלל זאת, כדי לא להפסיד גם את ההכרה של האדמות לשנת הזריעה הבאה, הם נאלצו להסכים לאפשר לערבים לזרוע בתבואות קיץ את האדמה כבר בשנה הקודמת לזריעת תבואות החורף ('כראב'), כמקובל, ואולי הסתמכו בעניין על ההיתר שניתן לחדרה, להחכיר בהבלעה. וראו להלן שער שני, ליד הע' 146, שבשנת תרס"ב יעיד הרב אורלנסקי, בפני האדר"ת שכבר בשמיטה הקודמת ניתן להם היתר להחכרה בהבלעה). אם כך, לא ברור מה היה צורך בסיוע מהפקידות. ואולי מדובר שהאיכרים התחייבו לספק לחוכרים הערבים את הזרעים או את כלי העבודה.

671. בספר היובל לתולדות פתח תקווה צוין ש"כשפרצה מריבה בין יהושע שטמפפר ובין פקיד הברון על עסקי עבודה בשנת השמיטה, נקם הפקיד פרב במ. י. שטמפפר ולא רצה עוד להעסיקו" (יערי-פולסקין, ספר היובל, עמ' שנו-שנח. הובא גם אצל הלוי, בית שטמפפר, עמ' 25, 67. ראו גם תדהר, חלוצי הישוב, ב, עמ' 605, ערך מנחם יהודה שטאמפר). כן הובאה בספר היובל עדותו של משה שמואל ראב, בן דודם של האחים שטמפפר, על ניסיונו של פארב להביא את האיכרים לעבוד בשמיטה: "היה מונח על שלחנו של הפקיד פרב צבור של נפוליוני זהב ולכל אכר שהיה נכנס אל משרדו של הפקיד, היה האחרון רומז: התראה, אם לא תהא שוטה ותעבוד, יתן לך כל הדרוש לך". עוד צוין שם, "אותו פרב עצמו שהיה גם רב מטעם, ושהיה בא בשבתות אל בית הכנסת להנות את "צאן מרעיתו" מנועם מדברותיו בעניני מוסר ודרך ארץ. עמד פעם בשבת ודרש לפנייהם: כתוב "ה' להם לכם ואתם תחרישון" לא נתכון הכתוב אלא לעבודה בשמיטה "ה' ילחם לכם כלומר יתן לכם לחם ואתם תחרושון, כלומר אם אתם תחרשו ותעבדו את האדמה..." (יערי-פולסקין, שם, עמ' תכט. ראו גם רוקח, ותיקים מספרים, עמ' 83). בספר היובל נזכרו האירועים הנ"ל בתיאור פולמוס שמיטת תרמ"ט. מסיבה זו, ובשל העימותים עם הפקידות בשמיטת תרמ"ט, שיערנו בכרך א, עמ' 339-340, שהתיאורים שיוחסו לפארב קשורים למעשה בפקיד יהושע אסוביצקי, וממרחק הזמן נתחלף בפארב. אולם לאור המתואר על ידי ברזילי, ברור שבנוסף לסכסוכים בפתח תקווה שנגעו לשמיטת תרמ"ט, בעת ניהולו של אסוביצקי, היה סכסוך נוסף בשמיטת תרנ"ו, בתקופת הפקיד פארב, והוא זה שהביא למתיחות הגדולה בין משפחת שטמפפר לפקיד. אף הדרשה על הכתוב "ה' ילחם לכם", בשבח העבודה בשמיטה, מיוחסת במפורש, במקור נוסף, לפארב, ראו לעיל הע' 604.

672. מאירוביץ קבע שמדובר ב-vigne la de Sphinx, היינו רפרף הגפן. אולם יוסף נייגו, מנהל מקווה ישראל, ציין שבדיקת המזיק על ידי מומחים במונפלייה שבצרפת העלתה שמדובר ב-Sphinx Celerio, היינו רפרף כספי (הצבי, כ"ט בתמוז תרנ"ו (10.7.1896), עמ' קמז. ראו גם דו"ח כ"ח, 1896, 1, עמ' 111.

ימים ספורים הם החלו להיתרבות שם בכמות מבהילה.⁶⁷³ המזיק התפשט באלפים וברכבות, ככל הכרמים שבמושבות שבסביבות יפו ובמקווה ישראל, וכך גם בשרונה הגרמנית ובכפרי הערבים, ועשה שמות בכרמים. הדרך הכמעט יחידה להתמודד עם המזיק הייתה לקיטה דינית של הזחלים ('תולעים' בפי בני התקופה), ולשם כך גויסו רוב ככל בני המושבות. נשכרו גם פועלים ערבים רבים, וגם תלמידי תלמוד התורה ובתי הספר ביפו ובמקווה ישראל נרתמו כדי להתמודד עם המזיק.⁶⁷⁴ הנזק נאמד באותה העת בכ-30%-20% מיבול הכרמים.⁶⁷⁵ היו שאמדו אותו בתחילת סיוון בכמאה אלף פר'.⁶⁷⁶

בארץ ובחו"ל הילכו סיפורים ואגדות על הנזק שעשתה התולעת דווקא בכרמים של אלו שלא שבתו. כך, למשל ציין תושב מזכרת בתיה (עקרון):

"מהעשרה קבים תולעים שירדו לכרמי המושבות תשעה נטלה המושבה רחבות. [...] גם בכרמי המושבות ראשון לציון וואד חנין וגדרה נראתה התולעת המשחתת את יבול הגפנים אך לא במדה מרובה כל כך כבמושבת רחבות. כמעט כל אכרי רחבות יודו ויאמרו כי כל הצרה הזאת באה עליהם רק על אשר לא שמרו את תורת השמטה כהלכתה. אצל אכר אחד מאכרי רחבות - אשר מפני הכבוד הנני מכסה את שמו אשר נטע בשנה הזאת שנת השמטה כרם חדש, השחיתו התולעים כרם גדול ישן בן חמש שנים אשר יכיל כשלש עשרה אלף גפן ויעשו בו שמות באופן נורא מאד".⁶⁷⁷

הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים (האדר"ת) ממיר, שביקש לברר אצל הרב נפתלי הרץ הלוי מיפו, מהי עמדת הרב דיסקין בנוגע לקדושת שביעית באתרוגים המיוצאים מהארץ לחו"ל, ציין אגב אורחא:

673. ראו הצבי, ג' בסיוון תרנ"ו (15.5.1896), עמ' ק"ז, וראו התיאור המפורט במכתביו של שלמה גולדין להנהלת 'מנוחה ונחלה', מכ"ח באייר ומה' בסיוון תרנ"ו (להלן נספחים 20 ו-20ג).

674. ראו גם במכתבו של שלמה גולדין מרחובות לרב נפתלי הרץ הלוי, ובו בקשה לאשר להם לשכור פועלים ערבים, כדי שישירו את הזחלים בשבת, להלן נספח 20ב.

675. הדיווחים על כך רבים. בנוגע לגדרה, ראו הדיווח של סברדלוב לד"ר חיסין מ-14.11.1896: "לפני שבועות השחיתה תולעת הגפן 25% מכל הכרם" (אצ"מ 4\3\4A242; את"ג, תיק יגאל וחנה סברדלוב -01-13-009. וראו עוד אריאל, המושבה גדרה, עמ' 60). בנוגע לרחובות ומושבות נוספות, ראו להלן נספחים 20א ו-20ג. על הנזקים למקווה ישראל ראו בדו"ח כ"ח, 1896, 1, עמ' 111, 113; שם, 1897, עמ' 134, ולהלן הע' 682. וראו גם במכתבו של ברזילי, מ" בתמוז תרנ"ו, ל"ל גולדברג: "התולעים הזיקו ברחובות גדרה וואדי חנין ורל"צ כרך 25% מהבציר בכ"ז אנו מקוים כי כמות הבציר הזה תשתוה עם הבציר העבר, מפני שהרכה גפנים יצאו משנות הערלה וההרכבה" (אצ"מ 23\A25, עמ' 255. וראו בדומה, שם, עמ' 275).

676. ראו דברי ברזילי במכתב לזלמן אפשטיין, מא' בסיוון תרנ"ו: "הצרה הבאה על הענבים נוראה היום היה חום חמשיני עד הצהרים וגם אתמול לא היה טוב ומספר התולעים נתרבה למרות עמל הקולנסתים ותלמידי בה"ס והמוון הפועלים הלוקטים ומכחידיים את התולעים וגם כפ"ת נמצאת התולעת. ההיזק של הבציר נורא וכבר משערים כי יעלה יותר מן מאה אלף פראנק. ה' [אדון] מרגליות קלוורסקי עודנו במושבות וגם התלמידים והתלמידות מבה"ס וכל מורי הת"ת שמה" (אצ"מ 23\A25, עמ' 167).

677. חבצלת, י"ז בסיוון תרנ"ו (29.5.1896), עמ' רנה-רנו.

"לפה באו שלשה מכתבים מאנשים שונים ויכתבו כי נפלו תולעים בכרמים רבים והשחיתו כל הגפנים עד לאין מרפא, ולא היה זה רק באותם שעבדו בשביעית, ויהי הדבר לנס ולפלא ובאם כנים הדברים הוא מפליא מאוד".⁶⁷⁸

השמועות והסיפורים הגיעו, כמובן, גם לאזניהם של חברי הוועד הפועל. "העורבים שלנו כבר צורחים: אצבע אלוהים!" - כתב ד"ר הלל יפה לוילי במבוס מברלין - "הם ראו זאת מראש, עונש הוא על שלא הקפידו בשמירת השמיטה. עבדנו עבודה מאומצת, גם ילדי בתי-הספר השתתפו בה, ודומה הדבר כי הזחל פוחת".⁶⁷⁹ "התולעים שנפלו על הגפנים" - כתב ברזילי למשה דוד שוב מראש פינה - "השחיתו הרבה וההמון אומרים גמול ופרעון הוא בעד ה־ס־ב עון שביעית. וגם מהשרונים אע"פ שהם גרמנים נפרעים בשביל ישראל ע"פ הכלל אין פורענות באה לעולם אלא בשביל ישראל. מתי נזכה להכלל הזה: כי אין טובה באה לעולם אלא בשביל ישראל".⁶⁸⁰

בפועל, למרות הנזקים, הנזק היה פחות משמעותי משחששו.⁶⁸¹ היכול בשנה זו היה מוצלח ואיכותי, והנזק מן המזיק גרם לכך שהוא יעמוד על שיעור של שנה בינונית.⁶⁸²

הכנסת כורמי ראשון לציון מיבולם עמדה על 150,000 פר', כשבשנה הקודמת היא עמדה על 82,000 פר' בלבד. בוואדי חנין הכניסו הכורמים סך של 6,700 פר',

678. רבינוביץ-תאומים, בענין אתרוגים, עמ' ז; אלברט, אדרת אליהו, עמ' קסד. תיאור ציורי, שכלל הנראה נפוץ היה בירושלים, הובא על ידי ר' יעקב משה חרל"פ מירושלים, אז נער בן 14 ומתנגד חריף לחובבי ציון. הוא ציין את "השמועה בשורה טובה" שהגיעה לירושלים, ש"כל הקאלניעס ראשון לציון רחובות מקוה ישראל וכל אשר לא שבתו בשמיטה" נפגעו מאד מן המזיק, וכי "באתה אשה אחת ברחובות אשה צנועה ותאמר להם אתם לא שמרתם מה שכתב בבהר סיני, תבא עליכם מה שכתוב בבחוקותי, ויהי ממחרת והיה רוח גדולה ויבואו תולעים גדולים כחצי אמה כמה מאות אלפים ואלף אלפים ורבי רבבות על זמורה אחת המוני תולעים קטנים בכל הקאלאניעס אשר לא שבתו שמיטה מה שכתוב בבהר סיני, רק ברחובות ישנו שדה אחת אשר שבתה שמיטה ושמרה מה שכתוב בבהר סיני, שמה לא היתה אפילו תולעת אחת ויבצרו הרשעים כמה סלים מאות סלים תולעים וישלחו אל שדה ההיא ולא נגעו אפילו לזמורה אחת וגידול של זמורה אחת של שדה ההיא ששבתה שמיטה כפלים ככל שנה". הוא הוסיף עוד ש"בכל שדות לעכו"ם לא היתה אפילו תולעת אחת הודו לד' כי טוב כי לעולם חסדו, כי אפילו העכו"ם אומרים להם בשביל שלא שמרתם תורתכם בא עליכם זה, וכל אנשי יפו והקאלאניעס רוצים לבצור את התולעים ואין ביכולתם כי כאשר יקחו תולעת אחת באותו רגע יבוא אחר כמקומו כל איש אינו יודע מאין הוא בא" (חרל"פ, מי מרום, יז, עמ' קלב-קלג).

679. יפה, דור מעפילים, עמ' 183. המכתב מז' בסיון תרנ"ו (19.5.1896).

680. אצ"מ 23 A25, עמ' 181-182. המכתב מז' בסיון תרנ"ו (19.5.1896).

681. ראו הדיווחים בעיתונות, עם תום הבציר: "ובציר הענבים בהמושבות עלה יפה לפי הנשמע. גם אחרי אשר אכלה התולעת את חלקה, כי היתה השנה הזאת שנת ברכה יוצאת מן הכלל" (חבצלת, י"ב באלול תרנ"ו (21.8.1896), עמ' שנ); "במושבות יהודה נשלם הבציר השבוע הזה ולפי מה שהגד לנו היה היה הרבה יתר טוב ממה שחששו בני המושבות בעת הבהלה בגלל התולעת, כי חלק גדול ממה שנחסר להם בכמות, מה שאכלה התולעת, חושב להם באיכות הענבים שנשארו" (הצבי, י"ב אלול תרנ"ו (21.8.1896), עמ' 1). משה סמילנסקי המעיט מאד בנזק שגרם העש, וטען שרוב הזחלים לא פגעו בענבים עצמם, שהיו בוסר וקשים. הנזק פגע רק בעלים, והוא נגרם בעיקר על ידי אלו שניסו לרסס את המזיק ופגעו בענבים (סמילנסקי, רחבות, עמ' 39-40), לאור המקורות האחרים, נראה שקביעה זו מינימליסטית מדי.

682. בציר מקוהה ישראל הניב 760 הקטוליטר יין, בעוד שבשנה שאחריה הוא הניב 900 הקטוליטר (דו"ח כ"ח, 1, 1897, עמ' 134). וראו בסקירתו של גרובסקי את מקוהה ישראל: "הבציר היה השנה לא רע, למרות רוח הקדים שנשב פעמים אחדות בקיץ ולמרות התולעת שהשחיתה הרבה" (גרובסקי, על סף, עמ' 23).

כשבשנה הקודמת הרוויחו רק 4,900 פר'. בגדרה, למרות הפגיעה הקשה, הכניסה המושבה כ-18,500 פר', שהם כ-6,500 פר' יותר מבשנה שעברה, כשגם שדותיהם הניבו תבואה לא מעטה.⁶⁸³

ברחובות, הנפגעת הבולטת מן המזיק, עמדה ההכנסה מדונם כרמים על רווח של קצת יותר מן השנה הקודמת, ועל רווח כולל, של למעלה מ-10,000 פרנק יותר מן השנה שעברה, בשל יציאת ענבים רבים משנות הערלה.

הכנסות המושבה רחובות מיבול הכרמים ⁶⁸⁴				
שנה	כמות הענבים בקנטר	שטחי הכרמים שיצאו משנות הערלה	תשלומי היקב בפרנקים	הכנסה ממוצעת לדונם בפרנקים
תרנ"ד (1894)	283	600 דונם	6,326	10.5
תרנ"ה (1895)	1,106	1,353 דונם	31,782	23.5
תרנ"ו (1896)	1,419	1,703 דונם	42,173	24.7
תרנ"ז (1897)	3,224	2,400 דונם	106,417	44.3
תרנ"ט (1899)	4,666	3,700 דונם	138,724	37.4 ⁶⁸⁵

מן הזווית המקצועית, העיר מנשה מאירוביץ, כי בניגוד לתוגה השלטת בכל המושבות, בגין האורח הלא-קרוא, יש לקחת את המזיק הספציפי הזה בפרופורציה המתאימה, שכן ישנם מזיקים ומחלות המסוכנים בהרבה מזחלי העש.⁶⁸⁶ "זה י"ג שנה אשר אנו עסקים פה בעבודת האדמה וכל הזמן נצלנו מכל תולעים, ורק השנה הזאת, מפני התנאים הנאותים ביחוד של מזג האוויר, באה התולעת, ונוכל לקוות, כי בשנה הבאה לא יהיה זכר ממנה", קבע מאירוביץ. המלחמה במזיקי הצמחים היא, מלחמה מתמדת, הוסיף. המזיקים החמורים יותר בענף הגפן, מצריכים טיפול מתמיד, מידי שנה, מזמירת הגפנים ועד הבשלת הענבים.

683. גרובסקי, שם, עמ' 23-24, 26, 30.

684. ברזנר, כלכלת רחובות, עמ' 11-12. הנתונים על כמות הענבים ותשלומיהם ביקב לקוחים מן הדו"חות של המושבה, המצויים בארכיון רחובות. על אופן חישוב ההכנסה לדונם, ראו ברזנר שם.

685. בשנה זו תקפה מחלת הקוליאיר את ענבי הבורדיליה והמלבק בכל המושבות ויבולם פחת (ברזנר, שם, עמ' 32).

686. ראו בדומה הבהרתו של ר"י ניסנבוים, במכתב מג' בתמוז תרנ"ו: "עתה הננו שרוים בצער מהשמועה הרעה, כי תולעת הגפן עשתה שמות במקומות אחדים של המושבות. נחמתנו היא כי השנה הזאת היא שנת ברכה; לכן לא יפעל ההיזק פעולה ניכרת מאד על הכורמים, אם ישאלהו איש על השמועה הזאת, יודיעהו כי אין זו הפילעקטורא, המשחתת את העצים בשרשם וההיזק יעלה עד 20% מהענבים, אך לא התפשטה המחלה בכל מושבות יהודה. בגליל אין כל סימן לה, כי אם ברחובות ועוד אחת או שתיים עוד לא הוברר הדבר" (ניסנבוים, אגרות, אגרת נב). ראו גם דבריו של ברזילי, במכתב לזלמן דוד לבונטין, מכ"ה בתמוז תרנ"ו: "התולעים אמנם הסבו נזק נכון, אבל אינם מהמין המזיק להגפנים הם אך אוכלי ענבים. אין להם תקנה כי אם לקוט וזאת עשו בכל המושבות ולפי דברי חכמי צרפת אפשר כי יתראו שנית בשנה הבאה אך בודאי יהיו במספר מועט ואחרי הלקיטה השניה יאבדו" (אצ"מ 23\A25, עמ' 291).

הספרות המקצועית של תעשיית היין בארצות שונות, עוסקת כל העת, בשאלה, כיצד להתמודד עם עשרות ומאות מזיקים שונים. בצרפת סובלים הגפנים ממחלות ומתולעים, כשרק כנימת הפילוקסרה ואחד מסוגי הפרפרים המזיקים לגפנים (Pyrale de la vigne), השחיתו כרמים בצרפת בשני אזורים, והנזק נאמד ב-40 מיליון פר', כאשר מחלות פטריות עוד מסוכנות לגפנים בהרבה. אולם בעלי הכרמים הצרפתים, מתעדכנים ב"עצות ואמצעים מחכמים שונים" ו"הולכים באמץ לב וגבורה לקראת אויבם ומנצחים וכך יש לנהוג גם בחקלאות בארץ".⁶⁸⁷ ואכן במבט לאחור, פגיעת הפילוקסרה בשנים תרנ"ז-תרנ"ח, ובמושבות הגליל דווקא, תהווה פגיעה חמורה לאין ערוך, מהנזק המינורי של 'התולעת' במושבות יהודה בשנת תרנ"ו. יתר על כן, אף הפילוקסרה תשמש, במידה רבה, להעמדת גפנים מוצלחות יותר, כשיבול הענבים הולך ככלל וגדל, והבעיה העיקרית שתעמוד בפני המושבות בשנים הבאות תהיה בעיקר סוגיית עודפי היין, ושאלת שיווקם.⁶⁸⁸

היו גם מי שראו בפגיעת העש הוכחה לכך שהמשק החקלאי לא צריך להתבסס על ענף אחד בלבד, קרי משק מונוקולטורי, ועליו להתבסס על משק מעורב, לו הטיפו כאמור רבים מחובבי ציון. "גם האומרים מקרה הוא הדבר" - כתב דווקא 'אחד היהודים' בחבצלת - "יוכלו ללמוד ממנו למוד גדול והוא: כי טעות הוא בידי אלה שהעמידו את האכרים אך על אחת, או כורמים או יוגבים, כלומר או נוטעי כרמים או זורעי תבואה; כי יותר טוב היה להאכר, אם היה לו כרם קטן מחמשה או ששה אלפים גפנים ושדה קטן לזרוע בו תבואה, והיה בשנה שלא יהיה ח"ו סימן ברכה בכרמו יהיה לו למצער פת בסלו, ואם ח"ו לא יהיה לו סימן ברכה בהשדה יתפרנס מענביו".⁶⁸⁹

687. הצבי, כ' בסיוון תרנ"ו (5.6.1896), עמ' קל-קלא. ראו גם מאירוביץ, חבלי תחיה, עמ' 69-71.

688. עבר-הדני, אגודת הכורמים, עמ' 100-101.

689. חבצלת, א' בתמוז תרנ"ו (12.7.1896), עמ' רעג.